

# ERDÉLYI MÚZEUM

XII. kötet.

1895.

VI. füzet.

## A nők a régi görög irodalomban. \*)

Egy görög philosophus a neki bemutatott és ajánlott ifjúhoz így szólt: »Beszélj, hogy megismerjelek!«

Ha valamely nemzettel, annak szellemével, műveltségével meg akarunk ismerkedni, forduljunk irodalmához. Abban a nemzet beszél.

Azért én is, a mikor meg akarom ismertetni a nők helyzetét a régi görögöknél, e második felolvasásomban magát a régi görögök irodalmát használom fel a helyzet jobb megvilágításához.

A Kr. utáni 5. század vége felé a macedoniai Stobi városkából való János (Joannes Stobaeus) pogány görög, fia Septimius számára összeírt volt egy terjedelmes gyűjteményt válogatott mondasókból. Bámulatos szorgalommal több mint 500 író, költő, bölcselkedő, szónokot, történetírót, természettudóst és orvost összeolvasott és azokból főleg bölcselkedő álláspontból egyes vezéreszmék vagy czimszók alá, de többnyire ellentétek szerint, sorozott szemelvényt állított össze négy könyvben, 208 fejezetben.

Ebben a munkában, a mely reánk nézve kizárólag csak azért érdekes, mert számos elveszett munkából mentett meg idézeteket, a következő fejezeteket találjuk: »Aphrodite Uraniaról és az isteni szerelemről« (I. 9.); »Aphrodite Pandemosról és az érzéki szerelemről« (IV. 19.); »Hogy a házasság a legszebb«; »Hogy a házasság élet nem jó«; »Hogy a házasság némelyeknek hasznos, másoknak káros«; »A megkérésről és a házasságról«; »Hogy a házasságnál az összekelők korára tekintettel kell lenni«; »Hogy a házasságnál nem a származásra, sem a vagyonra, hanem a jellemre kell nézni«; »A nők gyalázása és a házasságról«; végre »Házassági parancsok« (IV. 67—74.).

Ebből az összesen mintegy 300 idézethől azonban ép oly kevésé alkothatunk magunknak képet a nők méltányoltatásáról a görög irodalomban, mintha valaki egyik füzérbe szedné az ilyeneket:

\*) Felolvastatott az Erd. Irodalmi Társ. május 26-án tartott ülésében.

A dió, mogyoró törve jó,  
A leány, az asszony verve jó. (Népdal.)

Az asszony egy szükséges roszt,  
Szép bőrbe kompingált gonosz,  
Házi doromb. (Fáy A.)

A lányka, mint madár,  
Repkedő és csapodár;  
Minden újabb pillantása  
Egy hívének buktatása.

A leányka lenge nád,  
Hajlik téled és hozzád;  
Szellő hajtja jobbra, balra  
Majd keletre, majd nyugatra,  
Keblet minden szépre táj;  
De leánytól jót ne várj!

A hitetlen oldalcsont  
Már sok férfit törbe vont. (Vörösmarty.)

Szép állat az asszonyi állat,  
Szép és veszedelmes.  
Aranypohárban méregital. (Petőfi.)

egy másikba az ilyeneket:

A sok leány között  
Egy-kettő ha van is,  
Hazudtatok nekem,  
Hogy a lány mind hamis. (Vörösmarty.)

Oh hölgy, az Isten gyönyörűl  
Teremte tégedet!  
S szerelmed üdvösséget is  
Ad a gyönyör felett. (Vörösmarty.)

Kegygyel pillantott a nagy Isten  
Az esdő angyalok karára:  
S menydörgő „legyen!” szózatára,  
Az ég legremekebb műve,  
A testté lett égi eszme,  
A nő, a szárnya-vesztett angyal,  
Teremtve lőn a föld javára. (Magyaródi.)

E fajta szemelvény kényelmes lehet, ha csattanós idézeteket keresünk, vagy ha emlékkönyvben akarunk kedveskedni idegen eszmeszüleményekkel; de belőlük még csak az illető írókkal sem ismerkedünk meg, annál kevesbbé a nemzet irodalmában uralkodó eszmékkal.

Épen azért nem lépek erre a kényelmes útra, hanem szándékom először is rövid áttekintést nyújtani az egyes műfajokban uralkodó hangulatról a nőket illetőleg, azután pedig megemlékezni a görög írónőkről.

A görög irodalom kezdetén két *epos* áll, a melyek e műfajt illetőleg a világirodalomban elvitázhatlan elsőséggel bírnak: *Homerus* Iliasa és Odysseája.

Az *Ilias* egy hosszú háborúnak végső évébe helyez bennünket s úgy szólva egy-két episod kivételével, a mely az ostromolt városban játszik, mindig a görögök táborában vagyunk. Ily körülmények közt gyöngédebb hírok pengetésére csaknem teljesen hiányzik az alkalom. Zsákmányul ejtett rabnőkön kívül a görög táborban nincsenek nők. És mégis, a költőkirály ihletett szelleme talált módot a hölgyek dicsőítésére. Ez a Hector és Andromache búcsúja. Egyike a világirodalom legszebb, leggyöngédebb költői alkotásainak, a házastársak viszonyának valódi apotheosisa!

Egy elrabolt vagy elszöktetett nőnek visszaserzése czélja a viszontagságokkal teljes tíz éves háborúnak. Semmi sem volna természetesebb, mint elkeseredés úgy a nőcsábító, mint az elszöktetett szép asszony iránt.

És mégis, a mikor a trójai királyi család és a nép vénei a vár bástyáján szemlét tartanak a síkon elterülő hadseregeken, és látják

„Helenét a tornyon jöni feléjek,

Suttogtak nyomon egymás közt repülékeny igékkel:

Épen nem bosszuság, hogy trojai s argosi nemzet

Ily hölgyért oly hosszú nyomort szenvedni nem áttal:

Képre valóban igen közelít az olympi karokhoz!”

Igaz ugyan, hogy a nép vénei komoly megfontolással azonnal hozzá tészik:

„Ámde így is, noha ennyire szép, hadd menne honába,

Hogy se nekünk ne legyen több bűnkra, se gyermekeinknek.”

Az agg Priamus azonban, mintegy mindent kiegyenlítően hozzá teszi:

„Jersze, kerülj ide s ülj, oh édes leányom, elejbém,  
S lássad előbbi urad, rokonid s feleidnek alakját!  
Nem te vagy a vétkes, de az istenségek okozták  
Mindezeket, kik rám küldék az akhiv hadak átkát.“

(Ilias III. 154—165. Szabó I. ford.)

Már Schlegel Frigyes 1794-ben írt értekezésében (Ueber die Darstellung der weiblichen Charaktere in den griechischen Dichtern. Sämtliche Werke IV. 73. l.) kiemeli azt a tapintatot, a melylyel Helena az Iliasban jellemezve van: »Egészen olyan, a minőnek lennie kell, hogy részvétünket felkeltesse, szerencsétlen, mert a szegénynek szíve meg van osztva; nem szakíthat régi barátaival, s mégis csüng az újakon; bármelyik részről esnek, az övéi esnek. Gyönge-sége, mély bánata oly bámulatos kímélettel van tárgyalva, hogy az által nemcsak nem lesz megvetésre méltó, hanem inkább egész részvétünk és megilletődésünk keltetik fel.«

Más viszonyok közé vezet az *Odyssea*, mert úgy Ithacaban, mint a Phaeacok szigetén, Calypsonál úgy mint Circenél, Pylusban úgy mint Spartában béke honol, rendezett viszonyok közt magános és családi életben találjuk magunkat. Ebben rejlik a két epos közötti nagy különbségnek legfőbb és igen természetes oka.

Az Odysseaban minket most főleg Penelope és Nausicaa érdekelnek. Voltak, a kik az Odysseát a házastársi hűség eposának nevezték, a mi kétségtelenül túlzás, mert bajos volna ezt az epos legfőbb — nem is mondom egyedüli — tárgyának bebizonyítani; annyi azonban minden esetre áll, hogy nemcsak Penelopében van feltüntetve a minden akadályokkal megküzdő női búság, hanem még Odysseusnak a szíve is csak azt mondja: jobb otthon! Nem közön-séges halandó nők, hanem két istennő (Circe és Calypso) vonja be hálójába s akarja őt lefoglalni, halhatatlanságot ígérve, de Odysseus

„A tengerparton vesztegelt sírva, hol eddig  
Könnyek, evődések, sóhajok közt töltve világát,  
Harmatozó szemeit sivatag tengerre feszíté.“

(Odyssea V. 82—84. Szabó I. ford.)

Inkább akarta Penelopéjét és szülőföldét, mint az istennőt és a halhatatlanságot.

Nem terjeszkedhetem ki részletes leírásban és ismertetésben a költemény egyes szépségeire, különben is fel lehet tennem, hogy tisztelt hallgatóim a már többféle fordításban hozzáférhetővé vált költeménnyel magával fognak igyekezni megösmernedni; nekem be kell érnem azzal, hogy rámutatok arra, minő oldalait a nők életének találjuk a régi görög irodalomban feltüntetve.

Itt van az Odysseában a Nausicaáról szóló gyönyörű rész, a naiv ártatlanságnak non plus ultrája, a melynek melyik részlete elragadóbb, melyik köztelenebb, melyik élethivebb, bajos eldönteni. Sok alkalma volt a női szív és kedély megfigyelésére annak, a ki ilyet költhetett!

Mielőtt tovább haladnék, meg kell emlékezni Telemachusnak sokszor felhányt szavairól, édes anyjához:

„De menj föl termedbe szokott munkáidat úzni,  
A vásznat s guzsalyat, s dolgához látni parancsold  
Nőidet; a szólás itt minden férfiú gondja,  
Ámde kivált az enyém, mivel a lakúgy engemet illet.«

E szavak két helyen fordulnak elő szóról-szóra egyezően, I. 356—359. és XXI. 350—353. Az első helyről már Aristarchus, ez a híres Homercriticus, mint oda nem találót törülte s ma már csaknem minden kiadó elhagyja; a második helyen azonban teljesen a maga helyén áll, mentségre nem szorúl. Telemachusnak anyját el *kell* küldenie, mert nem hagyhatja, hogy a következő véres jelenetek tanúja legyen. E soroknak, mint a nők elnyomott helyzetére utalóknak, idézgetése megint egy csattanó példája a felületes olvasásnak és gondatlan idézésnek, a minőre épen a nő-kérdés tanulmányozása közben számosra akadtam.\*)

A *Hesiodus* neve alatti költeményekben mindenk előtt szemünkbe ötlük a több mythológiában és vallásos költészetben előforduló tétel: nő által vagy nőtől jött világra minden baj. Két alakban találjuk ezt kifejezve. A »Művek és Napok«-ban (42—105. v.) az istenektől és istennőktől mindennemű szép tulajdonságokkal felruházott Pandora az, a ki tilalom ellenére felnyitván a bajokat és betegségeket rejtő szelenczét, ezeket a világra bocsátotta; ellenben

\*) Különben még az első helyen sem egészen igazolhatlan, tekintettel Telemachusnak a kérőket kiutasító érélyes szavaira, a melyeket még azok is ajkukat harapva fogadtak.

a »Theogonia« szerint (561 s. köv. v.) magát az ős anyát, az asszonyi nem névtelen elsejét, küldte Zeus egyenesen a földre büntetésből a férfi nemnek, s ettől az ős asszonytól származik a nők útján minden baj és nyomor.

Ennek további fejtegetése azonban a vallások összehasonlító történetére vezetne s épen azért mellőzöm. Minket csak az érdekel, hogy ez a mythos mindkét változatában a női nem ellenállhatatlanságát hirdeti.

Második jellemző dolog, a mit a hesiodusi költészetben találunk, a nők dicsőítése az Eoiaiban vagyis a nők katalogusában, a hol előkelő családok, hősök dicsősége örökített meg az illető családok ősanyái személyében. Hogy ez csak a locrok szokása volt, bajosan bizonyítható be, inkább csak annyi, hogy náluk a nő-ősök emléke tovább maradt eleven emlékből, mint másoknál.

Harmadszor hangsúlyoznom kell, hogy habár Hesiodusnál nem egy kifakadásra akadunk a szép nem ellen, mégis egészben véve józan felfogásra találunk a házasságot illetőleg, a mit — egyebek közt — a multkori felolvasásomban idézett hely bizonyít legjobban.

Nyárspolgárius felfogásnak nevezték a Hesiodusét, a kinek legnagyobb csapás egy piperkéző, lakzileső, látogatóba járó nő, de a ki a derek asszonynál nagyobb áldást nem ösmer. Valjon azért van-e jogunk őt a nőgyűlölők sorába igtatni? Tagadom. Az a Hesiodus, a ki annyi keserű tapasztalaton és csalódáson ment keresztül, s a ki figyelemre méltó jó tanácsokat ad a háztartás és a gazdaság vezetése felől, az a Hesiodus nem is adhatott más véleményyt, illetve tanácsot a házasságra vonatkozólag.

A későbbi korok epikusai közül egvedül *Musaeust* említem fel, a kinek »Hero és Leander«-e a világirodalom egyik drága gyöngye, az igazi szerelem dicsőítése.

Az epikus költészet, mint legtárgyibb, a görögöknél is legelőször fejlődött ki irodalmilag önálló műtájjá, noha a dolog természeténél fogva a lyrai költészet régibb, a minthogy a homeri költeményekben történik is róluk említés.

A változott viszonyok azonban csakhamar előtérbe tolják a subjectiv költészetet, a melyet tágabb értelemben lyrainak nevezünk. *A görög lyra-költészet* magában foglalja a subjectiv-költészet

három fajtát, u. m. az elegiát, az iambust, a melost. Ebben a keretben foglaltak helyet a kisebb terjedelmű, de egyéni színezetű elbeszélő költemények, a szerelmes versek, bordalok, nász- és gyászdalok, vallásos- és világi kardalok stb.

Látható ebből, hogy a lyrai költészet kiterjedése óriási; s ha meggondoljuk, hogy mindenütt és minden korban honos, könnyen elképzelhetjük, minő gazdag volt a görög irodalom ebben a műfajban.

Fájdalom azonban, a görög irodalomnak egyik részében sem történt oly pusztítás, mint épen ebben. Pindarusnak győzelmi dalaín kívül *ép* költemény a lyrai műfaj fénykorából alig néhány maradt reánk, s a későbbi korból is csak kevés. Ez a veszteség a legsúlyosabb, mert ezekből tudnók legjobban megítélni a politikai, társadalmi, vallásos és erkölcsi viszonyokat, a nemzet igazi szellemét. Most inkább csak találgatunk, legjobb esetben óvatosan következtethetünk s nem vagyunk biztosítva a legnagyobb tévedések ellen sem.

Ilyen tévedésnek tartom részemről, ha némelyek azt állítják: hogy a régi görögök előtt teljesen ismeretlen s ennélfogva lyrájukban idegen volt a szerelem bensősége, tisztasága, idealismusa.

Czáfogatásba nem bocsátkozom, mert ezt *ép* oly feleslegesnek tartom, mint azt bizonyítani, hogy kétszer kettő négy. Csak azt említem meg, hogy számos költőnek szerelmes költeményeiről biztos tudásunk van, hogy a szerelmes görög phraseológiája egy hajszállal sem szegényebb, mint a miénk, leleményességük a szerelmi vallomásokban nem maradt a miénk mögött, hogy ők *ép* úgy bevésték a kedves nevét a fák törzsébe, felírták a ház talára, küldözgettek szerelmes leveleket, a kedves lakának ajtaját megkösörűzték, dobálóztak almával, narancscsal, gránátalmával stb.

És azután higyjük el, hogy ez *mind* csak affectált, érzéki és muló szerelmeskedés volt? Én nem hiszem.

Bármint legyen azonban, annyi tény, hogy Görögország lantosainak híres királya, Pindarus a mondabeli dicső hölgyek kellemét és bájait oly mesterien, válogatott jelzőkkel énekl meg, a mint azt csak az élet iskolájában tanulhatta fogékony kebellemel, érző szívvel.

Különben, ha Isten megsegít, a télen majd bemutatok egy szemelvényt a görög lyrikusok maradványaiból: egyelőre felemlítem Mimnermust, a ki Nanno nevű fuvolás nőnek ajánlott elegia gyűj-

teményében felkiált: »Mi az élet, mi az öröm aranyos Aphrodite nélkül? Inkább haljak meg, mintsem meglegyen tagadva tőlem a szerelem!« Mimnermust, a ki tudtunkkal első panaszkodott a görögök közt az élet mulandóságáról, az ifjúság rövid voltáról s buzditott: élvezzük a jelent. Különben nem csoda, hogy ilyen érzelgő lett, Nannoja egy fiatalabbért oda hagyta.

Archilochus maró gúnyával hűtelen kedvesét családotól a halálba kergette, a kiről pedig előbb elzengte: »Kezében myrthus nyílás és illatos rózsa; sötét fürtjei dúsán ömlöttek alá nyakára s vállaira, még egy aggastyán is szerelemre gyúlt volna láttára.«

Hipponax ugyan egyszer e meggondolatlan szavakra ragadtatta el magát: »Az asszony életében csak kétszer szeretetre méltó: menyegzője napján s a mikor halva kiviszik«; de ugyancsak ő megírta, hogy: »okos embernek legjobb házasság erényes nőt vinni házába, mert egyedül ez a hozomány hoz áldást a házra. A ki pedig a nő választásánál takarékosagra is gondolt, az úrnő helyett szeretetteljes és hű társat vett egész életére.«

Mások szerint ez a mondás attól az amorgosi Simonidestől való, a kitől Stobaeus — ezeket az érdekes bókokat mind ő mentette meg az utókornak — egy terjedelmes ízléstelen töredéket idéz, a melyben a nők jó és rossz tulajdonságaik szerint különböző állatoktól származtatnak: lőtől a tetszvágyó, számártól a rest, méhtől a szorgalmas, majomtól a rút, disznótól a tisztátalan stb.

De legyen ennyi ezúttal elég! Még csak azt említem meg, hogy a subjectiv költészethez sorolhatni szokott idyll-ben is a nőkre vonatkozó sok igen szép és megragadó képet hagytak számunkra a görögök.

\*

A *dráma-irodalom* terén szerencsésebbek voltunk. Itt az elismert legkitünőbb három költőtől maradtak fenn egész tragoediák, úgy, hogy nemcsak egyéniségüket, hanem a drámai művészet fejlődését is megítélhetjük.

*Aeschylus* a nemzeti mondákhöz hűen ragaszkodva, a hősöket daemoni nagyszerűségükben lépteti fel. Jellemekről nála szó sem lehet, még a férfi szerepeknél sem, annál kevésbé a nőieknél, a melyek a mondákban adott típusok. Clytaemnestra még az egyetlen, a kinél részletekbe menő jellemfestést találunk, a kit az ő



rettenetes borzasztóságában állít előnkbe. Az üldözött Io, a királyi felségében nagy Atossa, az isteni jósnő Cassandra, a gyászban egy és mégis különböző testvérpár Antigone és Ismene, a boszú végrehajtásában közreműködő Electra, s főleg a menhelyet kereső Danaidák kara kidomborított jellemet nem mutatnak s általában a drámai cselekvésben is csak másodrangú tényezők. A szerelem mint motívum érintve sincs.

*Sophocles* jelentékenyen előbbre haladt. A mondákat az emberi érzelmek és indulatok figyelembe vételével átalakítja; a nőket előtérbe helyezi s nem ritkán a főszerepek vivőivé teszi, sőt Antigone-jában — habár csak félve — a szerelemnek is juttat befolyást az egyének elhatározásában. Nála már valóságos jellemeket találunk, a mint azt 1874-ben tartott felolvasásomban »A női jellemek *Sophocles* tragoediáiban«\*) kifejtteni igyekeztem. Ott van Ajasban Tecmessa, a szerető nő, gyöngéd anyja, a ki teljes odaadással csüng nem ritkán nyers férjén, a kivel ép oly gyöngéden, mint okosan tud bánni. Egy minden részletében szabatosan rajzolt, szeretetre méltó női mellékszerep. — Ott van Oedipus királyban Iocaste, a rövidlátóságnak s megfoghatatlan bűnös könnyelműségnek riktó példája, a ki csak napról-napra él s többre nem gondol. — Ott van Oedipus Colongban, a két testvér Antigone és Ismene, a kiknek jelleme egymást kiegészíti, illetőleg, a nagy ellentét által, kölcsönösen megvilágítja. Ismene szelid és szende, tele türelemmel, engedékenységgel, a megtettesült nőiesség, a ki természetellenesnek és bűnösnek tartja az állam törvényeinek ellenszegülni s a nők alárendeltségéből kiemelkedni. Telve szeretettel övéi iránt; csak szenvedni és tűrni tud, de merni semmit. Egészen másképp Antigone, a tette kész és férfias elszántságú hajadon, a kit nemcsak itt, hanem a róla címzett Antigone című darabban is cselekedni, sőt áldozatul esni látunk, de a ki azért nem szűnik meg nő maradni.

Chrysothemis, az *Electra* című darabban igen sokban rokon Ismenevel, csak hogy a mig ez nem mer cselekedni félnék természeténél-, s annál a meggyőződésénél fogva, hogy az állam törvényeinek engedelmeskedni kell, addig Chrysothemisnél önzés is vegyül belé, nehogy zavartalan életét kockáztassa.

\*) Acta Scient. Univers. 1874/5. Fasc. I. és külön füzetben is, Kolozsvárt, 1875.

Másod-, sőt harmadrangú szerepek Eurydice Antigoneban, Clytaemnestra Electrában, a melyekkel ezúttal nem foglalkozunk.

Valóságos női jellem szerep Sophocles fennmaradt hét tragoe-diájában három van, u. m. Dejanira a Trachisi nőkben, Electra és Antigone a hasonló című darabokban. Ebben a három szerepben látjuk legjobban a különbséget Aeschylus és Sophocles közt. Ebből látjuk, mennyire igaza van Günthernek,<sup>1)</sup> a mikor azt állítja, hogy Aeschylus már Aristoteles idejében túlélte volt magát.

Dejanirában a szelid lelkű, férjét gyöngéden szerető nő van festve, a ki épen szerelmével okoz térjének és önmagának végromlást, a mikor akár könnyelműen, akár meggondolatlanul — e felett még folyik a vita — de mindenesetre szerelemből cselekszik.

Electrát, ezt a daemoni lányt, és Antigonét, az összes hellen tragodia legnőiesebb, de egyszersmind legmagasztosabb hölgyét, a színpadról bizonyára ismerik tisztelt hallgatóim. Maga az a körülmény, hogy 2000 év múlva is valóságos műélvezetet nyújtanak, legfényesebb bizonyítvány számukra. Igaz, hogy csak első rangú, valóságos művészek kezében élvezhető, de ez criteriuma a classicus daraboknak. Férczműveket komédiások is adhatnak elő, classicus darabokat csak valódi művészek. Egymásnak kölcsönös próbái!

Hogy Electra jellem, alig vonhatja valaki kétségbe, de hogy női jellem, azt sokan tagadták. Azt mondják: Electra a gyermeki szeretet ideálja; tagadom, mert nem ismerhetem el ideálnak azt, a ki bár atyja iránti szeretetből, anyját meggyilkolja. Electra a régiek hite szerinti vérboszu hőse. Megítélésénél a kor és felfogás különbségétől eltekintve, figyelembe kell venni mindazokat a körülményeket, a melyek a költő szerint lélektanilag alakították Electra jellemét.<sup>2)</sup>

Antigonét legjobban jellemzik szavai: »Nem gyűlöl együtt, együtt csak szeret szívem.« A természet szent szavát többre tartja az ország törvényénél, a tejedelem tilalmánál, s a testvéri szeretet szózata túlhangzik neki minden hideg okoskodáson. Nevezetes, hogy Antigone az egyetlen tragikus alak a görög színpadon, — a ki nemcsak meghal valamely eszméért, hanem a ki azzal a tudattal hal meg, hogy valóban eszméért hal. Azt már említettük, hogy So-

<sup>1)</sup> Günther Georg. Grundzüge der tragischen Kunst. Leipzig Berlin, 1885.

<sup>2)</sup> L. idézeit értekezésem 19., 20. lapját.

phocles Antigoneban kísértette meg a szerelmet mint motivumot színre hozni. Még csak azt említem meg, hogy a hellen tragoediák közt nincs egyetlen egy sem, a mely oly közel állana a modern tragoediához, mint Antigone.

*Euripides* nemcsak az ismert görög tragikusok közt, de bátran állíthatjuk, valamennyi görög költő közt leginkább foglalkozott az emberi szív és kedély rejtélyeivel, lelegevenebben festette az emberi szenvedélyeket és indulatokat, a melyek mellett minden egyéb háttérbe szorúl.

E tulajdonságának lélektani következménye, hogy drámáiban a nők is kiveszik részüket, hogy senki annyit és oly behatóan nem foglalkozott a nőkkel, a női jellemek festésével, a melyeket a legnagyobb változatosságban s a legkülönbözőbb fokozatokon mutatott be a szelid lelkű Iphigeniától és Macariától, a daemóni Medeáig és Phaedráig.

1880. május havában a Kemény Zsigmond-Társaságban Maros-Vásárhelytt tartott székfoglaló beszédemben tüzetesebben ismertettem volt a női jellemeket Euripides meglevő tragoediáiban.<sup>1)</sup>

Itt csak egészen röviden említhetem a néhány mesteri vonással, de megkapó és lélekemelő elevenséggel jellemzett Aethra-t »A könyörgők«-ben, a ki mint anya érti és érzi az istennő oltáránál segílyt kereső anyák fájalmát Thebae körül temetetlenül fekvő fiaikért, s egy perczig sem habozik saját fiát rávenni, hogy a holtak kiadását, ha szép szerével nem lehet, fegyverrel eszközölje ki. Hogy lelkesíti a szép és nagy tette saját és hazájának dicsősége nevében! Feledi a veszélyt, mely érhetné, sőt nem is félti, mert vele van igazság!

Ott van Euadne, a ki öreitől megszökve, ünnepi öltönyben jelenik meg a férje máglyája melletti sziklacsúcson, hogy onnan a lángoló máglyára ugorva, egyesüljön férjével a halálban. S mily örökszép vonásokkal van a házastársi hűség ez érzékeny képe részletezve! Mily találó a mennyegzőjük napjára való visszaemlékezés! mily lelkesüléssel néz a halál elé, mint a legszebb győzelem elé, melyet erényével a nők felett kivív! Mily gyöngéden, szeretetteljesen készíti elő a borzasztó eseményre egyetlen leányát, legnagyobb

<sup>1)</sup> Erdélyi Figyelő 1880. 21—25.számaiban.

örömét, és agg apját, a kiról előre tudja, hogy tettének igazságos bírása nem lehet!

Mily gyönyörű rész »A Heraklidák«-ban Macaria önfeláldozása. Hercules legidősebb leányát aggódó gondoskodás hajtja ki a templomból, hogy az általános izgatottság okát megtudja. Athenaet Argos és Mykene királyai haddal támadták meg, mert ez Hercules gyermekeinek menedéket adott. Az athenaei nép meghasonlott, egyik része a menekülteket ki akarja adni vagy legalább kiutasítani, a másik védelmébe veszi. A jósdá csak arra az esetre helyez győzelmet kilátásba, ha egy előkelő hajadont áldoznak fel az alvilág királynőjének. Alig tudja meg Macaria a jóslatot, nem habozik, rögtön és szilárdul el van szánva. Ha az idegen város érettük oly nagy veszedelemnek teszi ki magát, hogyne hozná meg ő, Hercules leánya, ezt az áldozatot testvéreiért, önmagáért, a kik a kegyetlen ellenség martalékai lehetnek. S a mikor az agg rokon és atyja hí legyvernöke karjai közt nem halhat meg, egyetlen kérése, hogy nők karjai közt lehelje ki életét.

Macaria nagyanyja, az agg Alcmene, személyében pedig hüen és igazán fel van tüntetve az igazság: hogy a legtehetetlenebb ellenség mindig a legkegyetlenebb.

A »Trójai nők«-ben négy nővel találkozunk, négy különböző jellemmel. Három, Hecuba, Cassandra, Andromache, a legyőzött trójai királyi családhoz tartozik, a negyedik, Helena, minden bajnak oka, a kit férje és a görögök megvetettek, a trójai nők elátkoztak, s a porba sújtott agg királynő megalázott. Mind a négy: nő; mind a négy természetűen, igazán ecsetelve.

»Hecuba«-ban ugyanazt az egykor hatalmas, gazdag, mindenkitől tisztelt, boldog királynőt látjuk, ugyancsak szegényen, mindenkitől elhagyatva, boldogtalanul; de mily óriási különbség van a két Hecuba közt! Amott megtörve, reményeitől fokozatosan megfosztva, végre mégis tiszteletre méltóan és fenségesen tenger-fájdalmában, emitt valódi bösz Kriemhild, rettenetes boszuló!

Mellette van Polyxena, nemcsak Euripidesné, de általában a görög irodalomban egyik legszebb női jellem. Nem tudjuk, mit emeljük ki benne? szende ártatlanságát s anyja iránti leggyöngédebb szeretetét? avagy nemes büszkeségét és hősi elszántságát? Egyik oly ragyogó benne, mint a másik, s együtt a legszebb harmoniában

valódi eszményképnek tűnnek fel, mely oly ragyogó, hogy még Euripides kicsinyes bírálóinak is szemét elvakította.

A »Phoeniciai nők«-ben Iocaste az anyai szeretetnek gyönyörű, s a legutolsó részletekig hűen festett példája; Antigoneban pedig a természet és valóság gondos megfigyelésével van feltüntetve a változás, a melyet a vérlázító méltánytalanság és kegyeletlenség okoz, s a mely a naiv és félnék leányból valódi hőst csinál.

»Electrá«-ban a különbséget Euripides és elődei közt a legteljesebben szemléltethetjük, s habár e különbség antik hellen nézőpontból Euripides hátrányára válik; általános emberi és világirodalmi tekintetben nem egy előnyt tünteti fel. Sophocles Electrája, a kit Jászai Mari művészi alakításában a kolozsvári színpadon is volt alkalmunk megbámulni, nem emberi lény, hanem valódi daemon, s a kétezer évnyi különbséget még a nagy művésznő mesteri alkotása sem tudja csökkenteni. Ellenben Euripides Electrája valóságos nő, a milyenek köztünk élnek, a milyeneket az élet drámája akárhányszor léptet fel. Természetes jóság, testvér-szeretet, anyja iránti gyűlölet s a vágy apja halálát megtorolva látni, a kellő összhangba vannak hozva, s helylyel-közzel elragadóan festve. Hogy ezt az Electrát sem Aeschyluséval, sem Sophoclesével összemérni nem lehet az antik görög mondavilág s a nemzeti érzület álláspontjából, bizonyos, de a drámairodalom történetének méltányosnak kell lenni. Ugyanez áll, bár kisebb mértékben Clytaemnestráról, Hermioneról, de a kik mind az életből vett valóságos nők.

»Andromache« a legnagyobb valószínűség szerint iránydarab, szárvá az athenei családi élet ama bajainak feltüntetésére, a melyek a törvényes nők és az ágyas rabnők viszonyaiból keletkeztek. Ebből a szempontból fogva fel a darabot, a legtöbb nehézség eloszlik. Euripides itt is, úgy mint többi drámáiban, az egyneűség határozott védője (177—180., 464—470. v. stb.).<sup>1)</sup> Andromache maga a megtestesült szenteség, ártatlanság, a ki első férje, a hős Hector, emlékéit hűen és tisztán őrizte meg, habár mint rabnő kénytelen volt ura akaratának engedni. Hogy gyermekét mindazonáltal forrón sze-

<sup>1)</sup> Ebben a darabban a házastársak közti viszonyra vonatkozólag olyan tanok foglaltatnak, a melyek a XIX. századnak is becsületére válnak. Péld. 207—210. Nem a szépség, hanem az erény bilincseli le a férjet és 619. rk. Nézd meg az anyát, vedd el a lányját.

reti s egyetlen örömét, boldogságát, reményét abban látja, igen természetes. Anyai szeretetének legszebb bizonytsága, a mikor fia életét saját életével kész megváltani. De nem hiába volt a hős Hector neje, tiszteli az egész ház, az egész város; önérzet és jogos büszkeség honol keblében s feledve veszélyt, bátran szeme közé mondja az igazságot Hermionenak és Menelausnak egyaránt.

Hermione, a mint a költő itt jellemzi, igazi anyja leánya, épp oly hiú, kaczer és könnyelmű, mint Helena, de alapjában nem rossz. Ha rossz asszonyok társasága fel is költötte benne a féltékenységet és saját szenvedélye kegyetlenségre ragadta is, csakhamar beáll a bánat és szégyen, a melyek megint — szenvedélyes természeténél fogva — véletekre, csaknem öngyilkosságra, majd egykori jegyesével való szökésre ragadják. Hermionében a szenvedélyes hölgyek classicus példányát bírjuk.

Az erősen romantikus »Helena«-ban Euripides a szép Helena védelmére kél. Egy régi monda szerint ugyanis Paris nem az igazi Helenát, hanem csak mását, rabolta vagy szöktette el. A valódi azalatt Aegyptomban élt, a hová Hermes isten szöktette és a hol darabunkban végre férje megtalálja.

Mindkét előforduló női jellem szép. Helena csupa szenteség, női hűség és erényesség, a ki ártatlanul szenved csupán csak azért, mert szép, és az isteneknek úgy tetszik. A viszontlátás öröme remekül van festve. Theonoe rövid szerepében remek egy teremtes; nagy-lelkű, nemes gondolkozású hölgy, a ki kész önmagát veszélybe dönteni, csakhogy máson segítsen.

Alcestis a hasonló című darabban még a kérlelhetlen kritikuskok szerint is a legszebb női jellemek egyike, a házastársi önfeláldozó szeretet mintaképe.

A leghatalmasabb drámai alkotás azonban a női szerepeket tekintve, Euripidesnél a két Iphigeniában, Hippolytusban és Medeában fordul elő. Nem hiába szolgált mintául minden korban és minden népnél. De bármily kiváló tehetségek, egy Göthe, Schiller, Racine, Corneille, Legouvé és Grillparzer, igyekeztek is rajtuk javítani, modernizálni, az eredeti Euripides még mindig a legjobb, legszebb, mert — *legigazabb*.

Mennyi változatosság a női jellemekben a szende ártatlanságtól a szenvedélyek daemoni képviselőiig, a melyek mind méltók, hogy

egy Kaulbach esete csoportosítsa oly gyűjteménybe, a minő a Göthe és Schiller nőalakjaié.

Euripides nem csak a letragikusabb költő, nem csak a szenvedélyek páratlan festője, hanem már ő felismerte a nemes hölgyekben az eszménység valódi képviselőit épp úgy, mint a szenvedélyesekben a legszenvedélyesebbeket. Épen azért nagyobb képtelenséget részemről nem ismerek, mint hogy Euripidest nőgyűlölőnek állítják némelyek, Aristophanes egészen érthető, természetes gúnyját komoly ítéletnek vévén.

A vígjátékra áttérve különbséget kell tennünk az ó- és új-attikai vígjáték közt. Az előbbiből Aristophanestól, »a gratiák pajzán kegyenczétől« maradt fenn mutatványul néhány darab, az utóbbit azonban csak a római utánezatokból, Plautus és Terentius vígjátékaiból s néhány ezer töredékből ismerjük.

Feladatunkhoz Aristophanes darabjaiból csak három tartozik, u. m. Lysistrata, A nők ünnepe és A nőuralom. Mindhárom 411—395. körül való Kr. e., mindhárom fokozatosan a nőemancipatio pamphletje.

Lysistrate-ban a nőknek sikerül kieszközölni a békét (411.), A nők ünnepében (a Thesmophoriákat ünneplők-ben), a melyben férfiaknak résztvenni szabad nem volt, Euripidest gúnyolja ki irgalmatlanul (411. v. 410.), A nőuralomban (v. nőgyűlésben), a nőkérdéssel, a nőemancipatioval, foglalkozik. Az állam ügyei rosszul állanak,

„De van menekvés még, ha szót fogadtok:  
A nőkre kell a várost bíznotok.“ (209—210.)

A nők ugyanis nem vágnak annyira az új után, mint a férfiak; ők a katonák jó ellátásáról legjobban fognak gondoskodni, mert hisz ők születték; jobban értenek a takarékosághoz meg a csaláshoz, holott őket nem egy könnyen lehet megcsalni. Azután . . .

„ . . . mert már csak ez egy  
Van hátra.“ (455—456. v.)

T. i. a sokféle kísérlet után. (395. Kr. e.)

Hogy az athenei hölgyek helyzetéről meséltetni szokott gyászos dolgok csakugyan a mesék országába tartoznak, legjobban bizonyítja Aristophanes e három darabja. Ha a nők helyzete Athenaeben

csakugyan olyan szájalomra méltó volt volna, mint a hogy péld. Bernhardy írja, ezeket a darabokat ott soha elő nem adhatják vala, azoknak ott semmi értelmük sem lett volna. Kár, hogy még Arany szelidített fordításában sem mutathatom be itt a legesattanóbb részleteket.

De hogyan jut Aristophanes a nőkérdéshez? Volt idő, a mikor »A nőuralom«-ban Plato Állam-ának a nőközösségről felállított tanainak parodiáját vélték láthatni, ma már tudjuk, hogy Plato Állama később jelent meg, sőt Plato egyenesen céloz a vígjátékban való gúnyra. Más magyarázatot kell tehát keresnünk s itt először is nem lehetetlen, hogy Plato tanai kiszivárogtak a nagy közönség közé s ily módon jutottak a vígjátékba. Sokkal valószínűbb azonban, hogy a női kérdés spartai befolyás következtében került Athenaebe, a hol különben is ez időtáiban spartai nézetek, spartai elvek erősen terjedtek, általában a bölcselkedés, vallás, szónoklat és irodalom terén új eszmék, új áramlatok indultak. Ezekkel az új nézetekkel, új felfogással függ össze Euripides fellépése is, a ki minden irányban való újításaival busásan kiérdemelte Aristophanes gúnyját. Euripides a nőket teljesen előtérbe helyezi, — s szörnyűség! — az ő indulataikat, szenvedélyeiket különös előszeretettel festi. Csoda-e: ha a gúnyoló Aristophanes Phaedrára, Medeára steff. való tekintettel őt nőgyűlölőnek nevezi?! Aristophanes tudvalevőleg a régi jó idők, a persa háborúk, a marathoni dicsőség embere; neki minden új, eo ipso rossz; kétszeresen rossz a mikor az állam ügyei ferdén mentek. Kik az okai ennek? Az újítók! Az asszonyok is jobban csinálnák! — feleli gúnyosan Aristophanes. Jellemző Socrates mondása is, hogy az asszonyok a szellemi, erkölcsi tehetségeket illetőleg (az erényre vonatkozólag), a férfiakkal egyenlők.<sup>1)</sup> Pericles kora is még eleven emlékezetben állott, a kire Aspasiájának befolyása ismeretes volt. Nagyon valószínű, hogy az athenaei hölgyek is gondolkodtak hatás-körüik kitágításáról.

Egy helyet azonban Aristophanesből nem hallgathatok el. Ez »A nők ünnepe« parabasisának kezdete, a mely így hangzik:

Mi pedig, tévén egy fordulatot, nosza mondjunk jót mimagunkról.  
Bár annyi gonosz vádat kiabál mindenki az asszonyi nemre:

<sup>1)</sup> Xenoph. Sympos. 2., 9. V. ö. Plato Rep. V. 452. E.



Hogy az emberiség mily átka vagyunk s tőlünk ered, a mi gonosz van. Visszavonás, patvar, zendülés, bábánat, háború. No s ha

Mi vagyunk a „gonosz“, igazán mi vagyunk: mért vesztetek hát feleségül?

Mért nem hagytok ki se' menni, de még kikukucsálnunk sem az ajtón? Hanem őrzitek oly féltékenyen ezt a „gonoszt“, hogy menjen el a nő Egy kis időre hazúlról s otthon ne találjátok: dühös őrült Módra dühöngtök, bár még hálát kén' adnotok áldozatokkal, Ha ugyan igazán a „gonosz“ tűnt el, hogy nem lelitek sehol otthon.

Vagy az ablakból ha kipillantunk, a „gonoszt“ kiki látni szeretné, S ha pirulva megint visszahuzódott, még jobban vágyik az ujra Netalán kikukucsáló „gonoszat“ meglátni. Világos ezekből, Hogy *mi* vagyunk a sokkal jobb fél.

(Arany ford. III. 55. lap.)

Azért hozom fel, mert fényes bizonyága annak, hogyan öröklődnek nagy tudósoknál is az előítéletek. Ezt a helyet ugyanis döntő bizonyítékaúl szokták fel-felhozni annak, hogy az athenaei nőnek a házból nem volt szabad kimennie a férj engedelmé nélkül! Ehez nem kell commentár.

Az új-attikai vígjátékról szólva csak egyetlen egy téves állítást említek fel. Az athenaei nők helyzetét illetőleg szintén döntő bizonyítékúl említik, hogy az új-attikai vígjátékban csakis hetaerák szerepelnek. Ez állítás két okból helytelen; *a)* mert Plautus és Terentius fenmaradt darabjaiból is többet hozhatunk fel, a melyben matrona szerepel; *b)* mert az új-attikai vígjáték-irodalom emlegetni szokott 64 költőjének legalább is 600 vígjátékából egyetlen egy sem maradt meg s a mintegy ezernyi töredékből még csak egyetlen egy darabnak a tartalmát és menetét sem tudjuk biztosan reconstruálni.

A hellén nők társadalmi állását legfényesebben bizonyítja azonban irodalmi működésük.

A görög nők ugyanis nem csak tekintélyes számmal, de igen fényes sikerrel is működtek közre az irodalom művelésében, elanynyira, hogy többet közülök még közhelyen felállított szobrokkal és emlékekkel is dicsőítettek.

Kétségtelenül jellemző, hogy a classicus kor írói között athenaeit egyetlen egyet sem, iónt is általában igen keveset találunk, hanem — mondhatjuk — csaknem valamennyien az aeol és dór törzshöz tartoznak.

Összefügg ez a nők általános helyzetével az egyes görög törzseknel, a mely — mint láttuk — az ión nőt a társadalomból, a nyilvános életből majdnem kizárta.

Jellemző az is, hogy a görög írók csaknem kivétel nélkül vagy költőnők vagy bölcselkedők. Poestion József, a ki két érdekes művet szentelt a görög írónőknek,<sup>1)</sup> költőnőt 43-at sorol fel, bölcselkedőt, orvost, csillagászzal, természettudományokkal steff. foglalkozó nőt pedig — de a kik nem voltak mind írónők<sup>2)</sup> — még többet, ha le is ütjük számukból a meséseket.

A költőnők közül legkiválóbb volt *Sappho*, a kire Antipater a következő epigrammját írta:

Sappho valék, ki a nők dalait fölül annyira múltam,  
Mennyire férfiakat multa fölül a Homér.

(Thewrekw ford.)

Azután kiváltak még Erinna, Corinna, Myrtis, Telesilla (a ki fegyvert is forgatott és csatadalokat is írt), Praxilla (a kinek dalait előkelő körökben asztalnál énekelték), a későbbi nemzedékből pedig: Myro (v. Möro), Anyte és Nossis.

Nem fogunk semmi feltűnőt találni abban, hogy e nők csaknem kizárólag a lyrai költészetet művelték, hisz kedélyüknek ez felel meg legjobban.<sup>3)</sup>

Fájdalom, az idők mostohasága e költő nők műveiből *ép*-en úgy szólva semmit sem hagyott; de a mi töredéket bírunk, azok fényesen igazolják, hogy szerzőik nem dilettans nők, hanem valódi ihlett költőnők. A mint Bergk mondja: »A nő, a ki magát a férfiuval egyenlőnek érzi, vállalkozik a férfiuval a múzsa-művészetben versenyezni, a nélkül, hogy ebben neméhez hűtelen lenne.« (Griech. Literaturgesch. II. 151.)

<sup>1)</sup> Griechische Dichterinnen. 2. Aufl. Wien, Pest, Liepzig. 1882. — Griechische Philosophinnen. Bremen. 1882. Utóbbi művében azonban sok a kritikátlan állítás és sok az oda nem való.

<sup>2)</sup> Az újabb kritika a másik szélsőségbe esvén, kivétel nélkül valamennyi fenmaradt mű valóságát és így az írónők dicsőségét, kereken tagadja. Az igazság itt is középen lesz.

<sup>3)</sup> Az *epost* eltagadni nem lehet, de drámát egyetlen egyet sem írtak nők. Fájdalom, az obscoen költészet úttörői görög nők voltak.

A tudós nők közül leginkább kitűntek: Theano (Pythagoras neje), Perictyone, Diotima, Aspasia (a kinek ép oly alapos mint igazságos megítélése még hátra van), Axiothea (a ki hogy Plato előadását hallhassa, férfiruhában ment Athenaebe), Arete (Aristippus leánya, a kit sirirata Hellas fényének nevezett), Hipparchia, Hypatia (a ki az új-platonismust Alexandriában állami tanszéken tanította és mint a keresztény fanatizmus áldozata irtóztató módon öletett meg) és Agnodice (a hős lelkű athenaei leány, a nő-orvosok úttörője).

Ime tisztelt hallgatóim a nők a görög irodalomban! Valamint a görög szobrászat és festészet örökbecsű maradványaiból megítélhetjük az eredeti typut, úgy a görög irodalomból megítélhetjük a régi görögöknél uralkodó nézetet a nőkről. Hajlandók-e még most is hitelt adni annak az állításnak, hogy a görög nő, (különösen az íón, az athenaei) helyzete kevesbbé volt jobb a rabszolgáénál.

Szeretem hinni: nem.

A hol a nőt annyiszor és annyira dicsőítik, mint a hogy és a hányszor a görög irodalomban találjuk, ott a nőt meg is becsülték.

A mi pedig a Stobaeus gyűjteményében összehalmozott gúnyos és elítélő idézeteket illeti, arra nézve legyenek meggyőződve: hogy hasonló szemelvényt minden irodalomban lehet összeállítani, mert minden nemzetnél és népnél voltak, vannak, és lesznek, a kiknek valódi vagy legalább képzelt okuk van a kifakadásra a szép nem ellen; különben pedig régi igazság: hogy a férfiak ugyan szeretnek rossz élczeket csinálni a nőkre, de azért . . . bolondulnak utánuk.

DR. SZAMOSI JÁNOS.

## Dák várak Udvarhelymegye keleti és éjszaki hegyvidékein.

(II. és befejező közl.)

### III. Álmos vagy Almás vára.

5., 6. és 7. rajz.

A két Homorod között Homorod-Almás és Abásfalva irányába kimagasló hegyélből messzire ellátszólag kiemelkedik a 810 méter Várhegy. Az 550 m. magasan fekvő helységből 260 méternyi kapaszkodó várja a látogatót, úgyhogy a Várhegy felkeresése majdnem fél napi elfoglaltatást ad.

A szántás alá fogott meredeken nagy nehezen érjük el 780 méter magasságnál a *Mészbükk* nevű déli hegynyúlványt, melynek szétterülő mésztuskóit a szomszédos abásfalviak mészégetésre hordogatják. A várhegy szelíd emelkedésű fennsíkja dél felé keskeny nyúlvánnyal folytatódik s azon a nyúlványon a Kis-Homorod teréről, nevezetesen Abásfalva és a szomszédos H.-Keménfalváról is út szolgál fel ide.

A fennsíkra érkezve azt éjszak és dél felé majdnem járhatatlanul meredeknek találjuk s a 80 méternyire következő csekély emelkedést átlépve, az első sánczot érjük. Innen 60 méternyire a második sáncz következik, melytől 38 m. a harmadikhoz érkezünk.

A természetes emelkedéshez (5.) visszatérve, közvetlenül a fölötte a vár keleti széle mellett egy kőtuskókkal gondosan körül rakott sírhalom állít meg. A 15 méter domború sírhalom közepén kissé behorpadt s magassága csak 0.6 m., kerülete azonban 50 m. Ettől 30 méterrel bennebb egy kisebb, de ép olyan gondosan körül rakott sírhalom fogad. Domborulata csak 10 méter, magassága 0.5 m. s kerülete félakkora 25 méter. A 40 méter szélességű várterület nyugati részén majdnem a másodikkal átellenben a harmadik már 15 m. domborulatú, 1 m. magas és 54 m. kerületű sírhalom látjuk egészen olyan módon kövekkel körülhatárolva.

A három sírhalmon belül érzük a vár külső sánczolatát, mely azonban csak 23 m. éri a vár területét és 20 m. belejt az Almás felőli oldalon is. A sáncztól balra (nyugat) 30 m. szabad terület annak idején palánkkal lehetett elzárva s a bejárás kaput képezhetett. A sáncz belejtője 2 m., sánczszélesség 1·5 m., kiemelkedés 3 m. és 4 m. széles kövekkel is megszilárdított töltés, mely ismét 3 m. lejtett a vár belső területére. (6 rajz).

Az első sáncztól 60 méternyire bennebb kevés emelkedéssel halad a kissé szélesedő vár udvara, ott a második sáncz és töltés fogad. Belejtés 3 m., sánczszélesség 2 m., kiemelkedés 4 m., töltés-korona 4 m., belejtés 2 m. A töltést itt is kődarabokkal erősítették meg. (6 rajz). Ez a sáncz sem fogta át egészen a vár udvarát; hanem 10 méternyi bejáratot hagyott nyugat felé. A vár területén 30 méter vonalban haladt és 13 métert keletre Almásnak lejtett.

A második várterületről érkezünk a tulajdonképi várat 38 m. távolságban elzáró belső vagyis harmadik vársánczhoz. (7 rajz). Ez a várudvart 36 méter szélességében átvágja, úgyhogy csakis dobogóval juthattak a 12 m. nyíláson át a belső várhoz. A védősáncz lejtője 2 m., sánczszélesség 3 m., emelkedés 8 m. s ezen egyenesen a várterületre szolgált. A sánczolat Almás felé keletre 9, s Abásfalvának nyugatra 6 m. lejt befelé is. (5. és 7. rajz.)

A belső várt 20 m. következő lépcsős emelkedése ismét két részre osztja, u. m. előrészre és 27 m. hátulso részre, mely 40 m. széles. Mindkettőnek keleti szélén üregesedéseket láthatunk, melyeket kútnak tart a néphit. (5. alaprajz 7. szemelvény). Különben a kincésások vandali munkája itt is sok üreget támasztott mindentelé.

Az egyenetlenül formálódott várterület minden irányban levala nyesve, úgyhogy a meredek felőli karzaton áttörni s a meredeken felhatolni vajmi nehéz lehetett. Éjszakkéleti sarkánál egy kiegyengetett előfok a Nagy-Homorod felé őrhelyet képezhetett.

A besánczolt várterület hossza tehát 145 métert tesz. De a váron kívül esik még a 100 méternyi előtér, melynek belső részét a vár urai temetkezésére használták.

Veszély idején a fellegrvárban pár száz ember találhatótt védelmet s az előtérén még annyi, a kiknek dél felé a hegyhátakra alkalmas kijárók és legelők kínálkoztak. Éjszakra a lövétei határra nem volt lejáró s arrafelé ma is nehezen hatolhatunk le.

A vár a két Homorod mellék mentsvára lehetett s éjszakra a Hargitán fel a görgényi hegyekig, délre a Rika vonalát, keletre a két Küküllő közén hullámzó vidéket egészen a Firtosig jól áttekinthetjük. Kitűnő megfigyelő állomást szolgáltatott abban az őskorban, a mikor a természeti viszonyok illetén előnyeivel is beérhették egy kis módosítással a hadakozó felek.

Orbán B. Álmos fejedelemnek tulajdonítja az érdekes vár építetését s az általa feljegyzett hagyomány szerint Álmos vezér végnapjait is itt töltötte volna s itt is helyezték síri nyugalomra.<sup>1)</sup>

A falusiak szerint kardvasakat, nyilakat forgattak volna ki a kincskeresők. Ott létem után Ugron János alispán Solymossy Endre tanárral sok cserepet ásattak ki.

#### IV. Tartód vára a Nagy-Küküllő és Tartod összefolyásánál.

(8. és 9. rajz.)

Oroszhegy községe 750 m. magasságban, ama hegyvidék alján fekszik, mely a Nagy és Kis-Küküllő közt 20 kilométernyi szélességben beékelődve éjszacról délre lankásan lejtő fennsíkjai terjedelmes hegyi rétek üde zöldje sötét fenyő csoportokkal váltakozva a havasi külgazdaság hálás teréül kínálkozik az alvidéki községeknek. Az Oroszhegy mögött 900 méterre hirtelen kimagasodó trachyttufa hegyhátról nagy közökben alig 30—50 méternyire emelkednek ki egyes lekerekített magaslatok s lassan összeszivárgó vizekkel szűrődnek le azok a patakok, melyek a fennsík párkányait 150—200 méternyire haladó bevágásaikkal messzire kitetszőleg kicsipkézik. Magán a hegyháton főleg száraz évszakokban könnyű szerrrel közlekedik a Nagy és Kis-Küküllő közti alsó völgyek, mint a Fejér-Nyikó, Gagyvölgy és Küsmőd vizének lakossága, sőt a Gyergyóból Gy.-Ujfalunál a N.-Küküllő felé vezető *Sikaszo* mentén áthaladó földnépe is, itt az oroszhegyi fennsíkon rövidíti útját a Parajd irányában a Nyárád és Közép-Maros vidékeire. És megfordítva a Parajdnál belejtő Kis-Küküllő belső völgyéről keletnek szintén ezt a fennsíkot vágja át a hegyi lakosság közlekedése. A fennsíkon közlekedik a Nyikó-mellette is a Nagy-Küküllő felső hajlásában a Hargita gerinczéig terjedő erdőségeivel szintén.

<sup>1)</sup> Orbán Udvarhelyszék 85. lapján.

Eme szétsugárzó és a völgysek kényelmes útainak időrabló kanyargásait kikerülő utak eredete a múltba vezet vissza, úgy hogy a rómaiak határvédelmi berendezkedése szintén azok ellen irányult jó részben s szinte kézzelfoghatólag illusztrálja azt az évszázados forgalmi circulatit, mely a Keleti Kárpátok határfalán túl a szarmát lapályon nomádoskodó szarmáta törzseket a Tisza Duna közével közgazdasági és politikai tekintetben is a gyakori felkelésekből és hirtelen szövetkezésekből kitérőleg oly szorosra fűzte.

A Kis-Küküllő vidékéről Korond felől az u. n. *Halászsok útja* nevű hegyi ösvény ereszkedik a *Kis-Ág* nevű jobbpárti mellék vizvölgyébe, hogy *Oroszhegy* községének a Nagy-Küküllő és Varság pataka által közrefogott *Bagzos* és *Varság tisztása* nevű havasi telepeihez, vagy a Nagy-Küküllőbe szakadó Sikaszó pataka mellett Gyergyóba avagy az oroszfalusi fennsíkra, illetőleg a Tizenhétfalú havasa felé folytatását nyerje.

Magáról Oroszhegyről a Bosnyák patak vizmosásaiban a Lázhegyre, vagy az oroszhegyi Mogyoróásra hatolva, a lapos hegyhát éjszaki párkányáról az u. n. *Tatárok útján* 900 m. ereszkedünk be a Nagy-Küküllőnek itt nyugatról keletre haladó felső ágához.

Már Oroszhegy felett a Lázhegy laposának Őrhegy nevű kiszögellésénél Mákvárát emlegetik a falusiak. Ennek Orbán sem sok nyomát találta; én pedig alig constatalhatok valamit belőle. Az Őrhegy elnevezés egymagában nem igen tételeztet fel többet, mint-hogy a falu népe e nagy vidékre áttekintést nyújt s a Hargitától ki a Maros teréig minden kitetszőbb csücsöt látkörünkbe vezető tetőn állíthatá fel a török tatár csapatok közeledtének jelzésére hívatott őrszemeket. Mákvárának pedig hire pora sem látszik s a falura néző hegyfokon kevés értelme is lesz vala ennek.

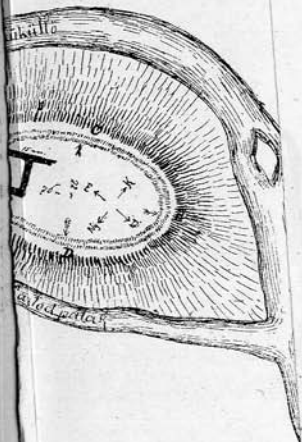
Annál érdekesebb az Oroszhegytől 23 kilométernyire a Nagy-Küküllő és Tartod víz összefolyásánál rejtőző *Tartód vára*. Az oroszhegyi fennsíknek éjszaki 900 m. magas párkányáról a Tatárok útja nevű mesterségesen kivágott út a Fejér Nyiko mellékén fekvő Szent László község tulajdonát képező fenyvesben épen a *Hidegaszó patak*-nak a Küküllőbe torkolásáig 1·5 kilométer hosszúságban 180 métert lejtőleg annak idején 3·5 m. szélesen vágták volt ki. Az erdei szekerek rongálásaival keveset törődő nép gondatlansága teljesen kiforgatta ezt a tervszerűleg levezetett út eredeti

alakjából s hatalmas kőgörélyek nehezítik ott a járást. Ennek daczára mesterséges voltát felismerhetjük s nyilván ez képezé a Tartód váranak egykori kijáróját az oroszhegyi fensíkra, s onnan délre a Nyikó mellékére. Másfél kilométerrel fennebb a Küküllő köves erdei útján haladva, a jobb parti *Kis-Ág* torkolatát s azzal a Korondról ide vezető *Halászcak útja* csatlakozását érintjük. Alig 1 kilométerrel fennebb a jobbról elézuhogó *Tartód* vízhez kell csatlakoznunk, mely ismét 1 km. hosszúságban kalauzunkkal szegődik egészen odáig, hol a hegy hajlásában egy oldalútra bukkanunk.

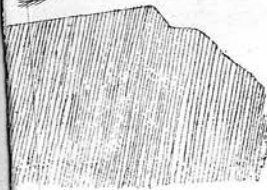
A 3 m. széles hegyi útát gondosan kivágták annak idején s a meredek felé eszközölt földtöltéssel szélesítették ki. Kőaljazata nics s az egész földből és törmelékből készült, de kavicsolva volt úgy, hogy most is, mikor a szekéryomok sokképen rongálják épebb az összes erdei útaknál. 100 méternyire emelkedik a hegynyakra, melyet nyugat felől egy sánczolat vág át, hogy a két víz közé ékelődő 850 m. hegyél teljesen isolalodva van. A jobbra forduló út 80 méternyire éri a vátrerületet. A lenyövel benőtt magaslaton csakhamar észrevehetjük az *ellipsis alakban* megépített földvárat. Belső területét ennek is kincskeresők dúlták fel. A Küküllőre néző lépcsőzetten alig 12 m.-rel a váron kívül két kútnak nevezett üreg, melyről mesés részleteket beszélnek a pásztorok. Feneketlen üregnek hirdeti az egyik; a másik szerint a Küküllőből nyerték ide a vizet, oly mélyre volt a kút ásva stb. A harmadik alig 50 év előtt meg 5—6 m. mélynek látta a kifalazott üregeket. Szerintem ez a két öreg a dák váraknál általam egyebütt is látott külső őrtornyok helyét jelöli. Valami 100 méternyi mélységbe ásni a 858 m. magaslatról a 848 m. Küküllőig szinte képtelenség s ennek nyomait nem is tűntetheti vala oly hirtelen el az utókor pusztítása. A földvár fala hol legszélesebb 3 m. befelé lejtése 1·5 m. a mint E. F. és G. H. átmetszetek szemléltetik. Már azt hittem, hogy készen vagyok felvételemmel, midőn az alig 4 m. elkeskenyülő hegynyakon feltűnt a délre haladó út. Ezen 380 méternyire a kiszélesedő hegynyúlványon második és sokkal nagyobb várat találtam. A bejáró védelmére 4 m. széles, 4 m. hosszú négyszögű kapubástya szolgált, melynek alsó ürege (pinczéje) most is látható. Az 1 m. szélességű alapfalazatból délre 0·8 m. fal halad még 15 méternyire s ott keresztfallal záródik. Ez nyilván a vár belsejében emelkedett épület maradványa; de teljes formáját és mé-

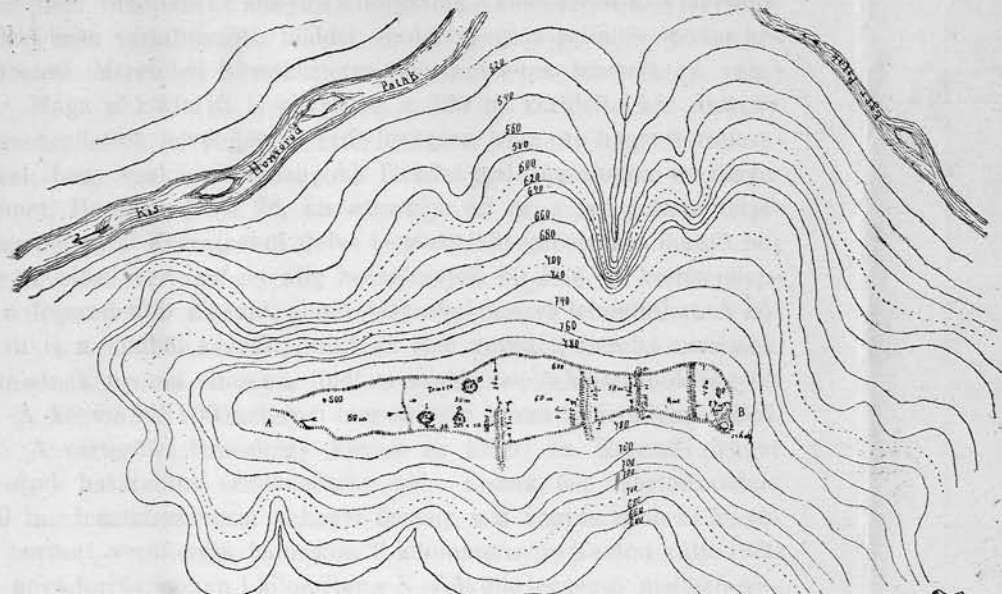


lod vize kört

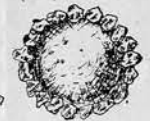


Ejovak





5 rajz



Sírdomb körül körítés.



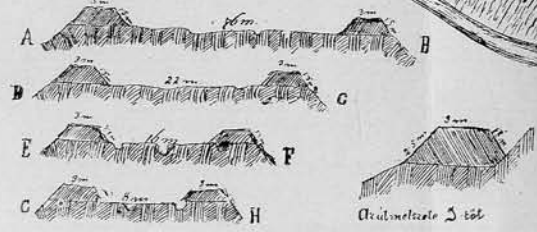
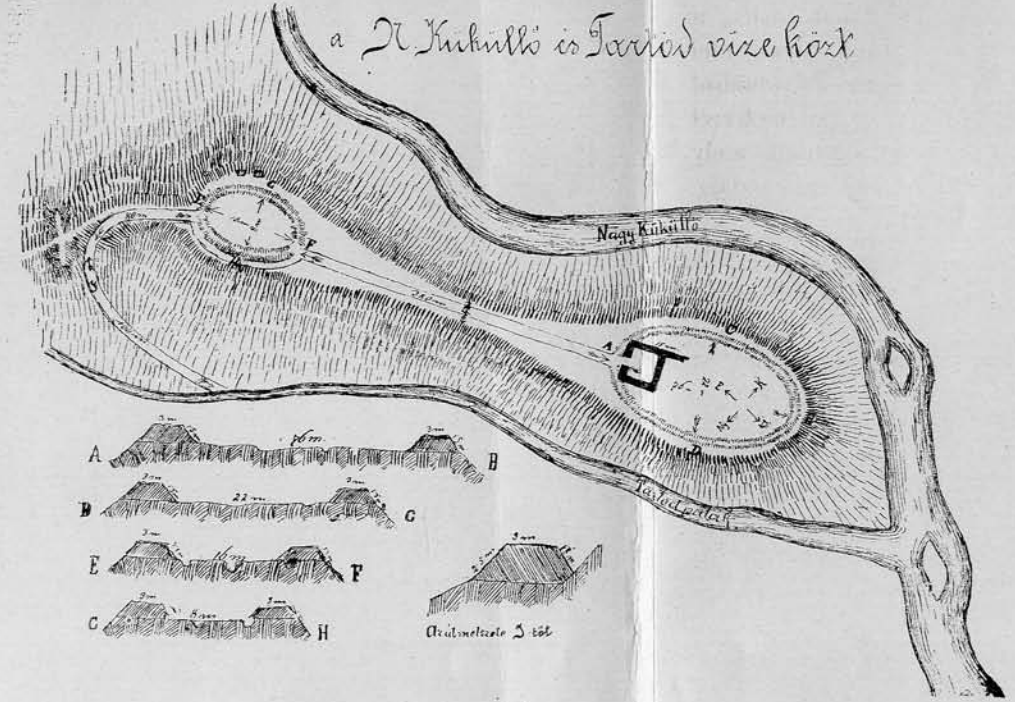
A második sánczat átmetszete.



6. rajz

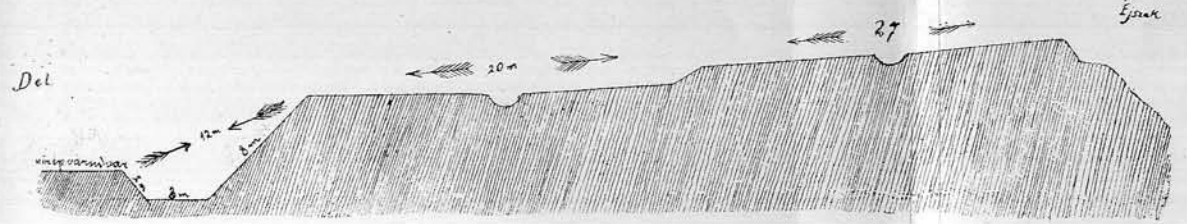
Tartod vára

a N. Küküllő és Tartod vize közt



8 rajz.

A Honorod almási vár harmadik sánczatának átmetszete



7. rajz.

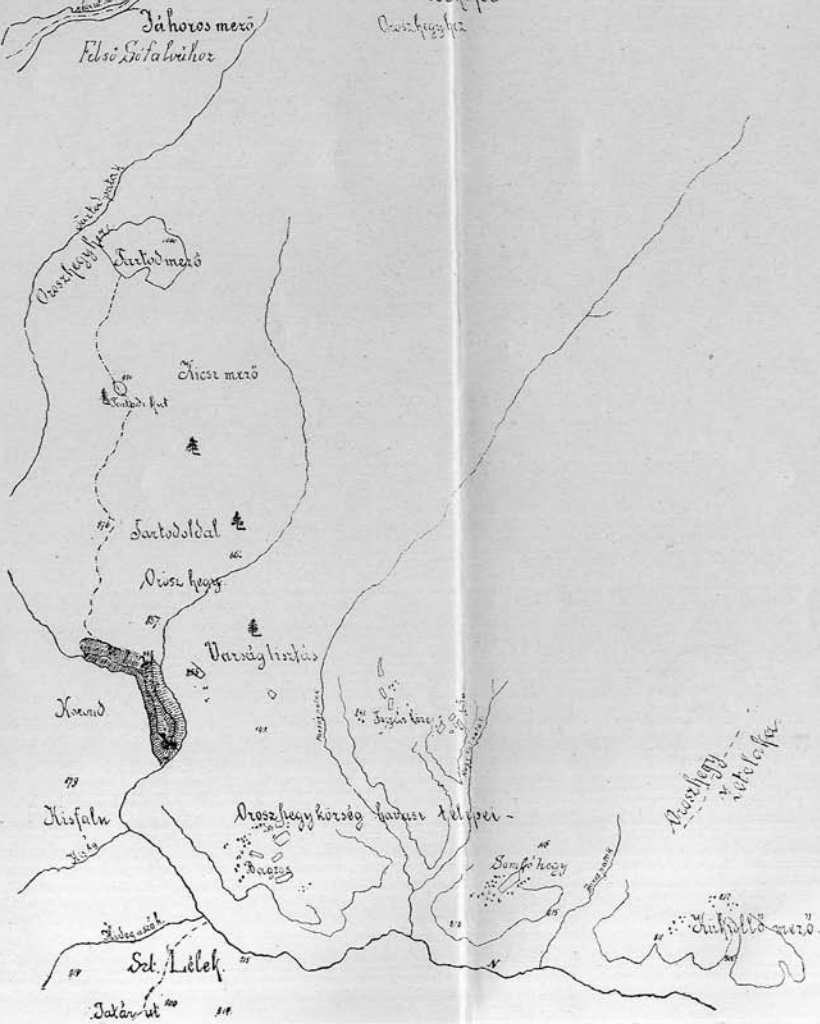
Alsó-Sisfalva



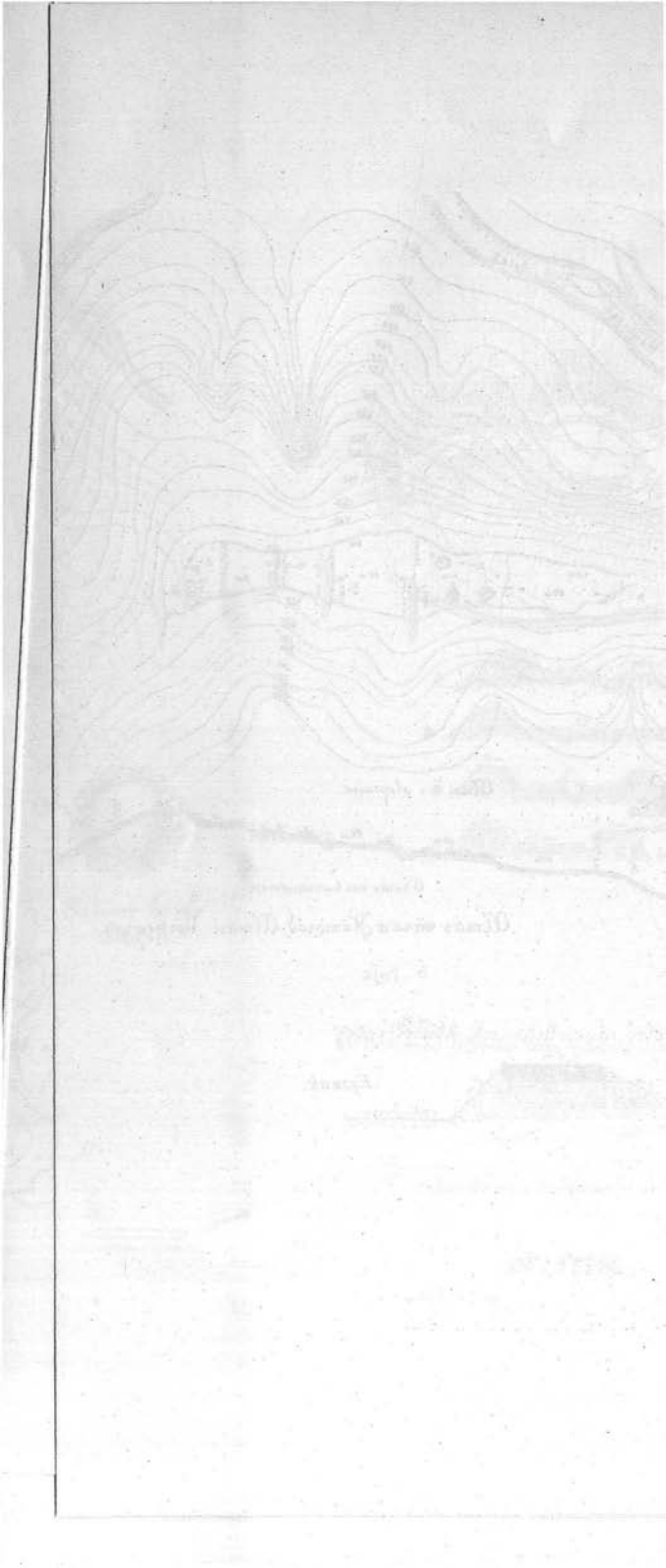
Táboros mező  
Felső-Sisfalva

# Tarkodvár és környékének

Kisállomások körképe  
Csuszhegyhez



9. rajz.



reteit nem vehettem ki, annyira felforgatták a kincskeresők. A fal építőmestert nem tartalmazott, földdel, mohával egész primitív módon készülhetett. Méretéből következtetve mégis emeletes lehetett. (8. rajz)

Maga a körfal itt is ellipticus s 220 m. kerülettel bír. Annyira megnehezítették felvételét az erdő levágása után ott hagyott roncsalékkal, hogy csakis a legnagyobb fáradsággal végezhetém megfigyelésemet. Hosszátmérője 76, kis átmérője 22 m. s így jókora terjedelimmel bír. Körrajzából ítélve legalább 200 embert fogadhatott be; míg az előző vár őrését alig becsülhetjük 50 főre. A kettős ellypszis a legeredetibb alakzat, a mit Udvarhelymegye felmutathat. A köfal itt is a földből készült, mint az első várnál s méretei azonosok. Vakolatnak nyoma sincs s a földben csakis kisebb kődarabok vegyültek. A két víz felé 100 méternyi meredekség hozzá térhetetlenné teszi.

A várterület Oroszhegy (éjszak és kelet) és Korond nyugat községek határainak érintkezésébe esik. Éjszak felé Tartód oldala (879 m.) fensíkhöz vezet a hegyi ösvény s a vegyes lomb és fenyővel borított verőfényes fensíkon 8 kilométernyire Tartód kútja (930 m.) nevű forrás, onnan 1 kilométer a N.-Küküllő legvégső mellékforrásánál Tartód mező (1000 m.) következik. És innen lassú átmeneikkel még 10 km. Ek Küküllőmező (1224), hol Oroszhegy fenyvesei, Gyergyó-Csomalája, Gyergyó-Alfalu és Felső-Sófalva erdeivel érintkeznek. Itt egymástól alig 1 km. távolra veszi eredetét keleten a N.-Küküllő és nyugaton a Tartód. A tartódtól nyugatra érjük a Felső-Sófalváról Gyergyó-Alfalunak irányuló régi utat s azzal a Kis-Küküllő mellékét (9. térképrajz.)

Tartód várával átellenben pedig csupán a N.-Küküllő völgye választja el *Varság tisztása* nevű erdei fensíkot, Oroszhegy havasi telepét, (840 m.) melytől délre a N.-Küküllő *Varság patak* közén *Bagzós* (850 m.) hasonlóan a fenyvesbe települt erdei község negyed következik oly közel, hogy Varság pusztájáról munkálkodásom közben a kakas kukorékolást jól kivehettem.

Ez a település egészen megjeleníti előttünk azt a régmúltat, a midőn a havasok közé rejtőzött népség valamelyik törzsfőnöke vagy éppen királya Tartód várából kormányozá alárendeltjeit.

Ime t. olvasóm, egy újabb rejtély itt a Hargita rengetegjei alján! De ha a bemutatott várak építkezési szerkezetét vizsgálgatjuk s a hazarészünk más vidékeiről ismert földvárakkal kissé összeha-

sonlítjuk, nem egészen bajos megállapítanunk a Bibarczfalva, Kustaly, és Tartód vára építkezésében felötlő analógiákat. Mindannyinál figyelmet érdemel a szabatos földmunka, a területi configuratio czéltudatos felhasználása. Mind olyan jellemvonások, a minőket a dákok végső önvédelmi harczaiban szerepelt váraknál az Al-Dunától felfelé annyi helyen volt szerencsém már megfigyelni. Mindjárt Baziáson felül a Traianus bevonulási fővonalán Grebenácznál a Karas fölött láthatjuk a mintaszerű földvárak egyikét, Temesvár Vinga között a híres zsadányi, Arad, Világos között a vasút által is átmetszett újszentannai *földvár*, nálunk Medgyes közelében a paratélyi hatalmas földvár, tenn a Beszterce Nagy-Szamos egyesülése felett a híres kúdui vár, (honnan Torma Károly annyi becses régiséggel gazdagítá a kolozsvári múzeumot); az általam a Maros, Olt közti magaslatokon kinyomozott földvárak mindenikénél ugyanez a technica ismétlődik a terepviszonyokból következő eltérésekkel.

És a Traianus oszlopon megörökített dák várak hosszú sora nem lényes bizonyítéka-e a dákok kitűnő várépítészetének? Decebál, a dákok vaskezű királya a Domitianussal Kr. u. 88-ban megkötött béke egyik feltételül köztudomás szerint épen várépítő mesteremberek és katonák kikölcsönzését kötötte ki, mert éles politikai látása a kierőszakolt béke daczára felismerte a hazáját fenyegető végveszedelem előjeleit. Addig a dákok mindig idegen területen vívták harczaikat. Burivista egész Novicumig diadallal meghordozta a dák sárkányjelvényeket. Decebal az önvédelem idejére számítva rendezkedett s minden átjárót, szorost megerősítve, igazi fellegvárrá alakítá kis országát.

A Traianus-oszlop domborműveit <sup>1)</sup> nem vehetjük ugyan vonásról vonásra egyező másolatoknak, de a mester előtt azért a jól ismert eredetiek lebeghettek. A 181/2 táblán palánkerősség fogja körül a fa- és kőházakat. A palánkerendák felül ki vannak hegyezve s keresztgerendák erősítik. A 168 tábla hegyek közé épült kisebb várat szemléltet. Koczkakövekből kirakott mellvédes falazata félkörben indul. Közepén a kapu; jobbra-balra a vár udvarán faépületek. A jobbfelőli vastag fahasábokból összeróva, jobbfalán négyszögű lezárt ablakot mutat. Ajtaja kettős. A kisebb épület is azonos berendezésű. A 95 táblán hegyi favárat láthatunk. Benn az udvaron faoszlopos, deszka-

<sup>1)</sup> Froehner La colonne Traiane.

torony az őr számára. A 91/93 táblán hegyes vidéken hatalmas földvár, pallisadsorral. E mögött két dák, vetőgéppel. A sánczon belül újabb sánczolat a szomszéd hegyig. A 98/99 újabb sánczvár czölöpfallal. E várak mind eszünkbe juttatják a gallok építkezését is, a midőn Julius Caesar Avaricum várát következőleg ismerteti: A földre 2—2 láb távolságban fektetett gerendák közeit az ellenség felé fordított külső oldalon kövel, belül földdel tölték ki. Ezt ismételték a kellő magasságig. Az ilyen falazat tetszetős kinézése mellett nehezen gyűladt és a faltörő kosnak is jobban ellenállott, mint akár a kővárak is, mert keresztgerendákkal szilárdították a boronák összeköttetését.<sup>2)</sup>

Ime, e pár adat nem kézzelfoghatólag igazolja-e váraink dák voltát? A homoród-almási vár egészen azt a primitív sánczvárat tünteti fel, melyet a Traianus oszlop 91/93 táblája is szemléltet, midőn az emelkedő várterület sánczai mögül hajító gépekkel védik magukat. A kustalyi vár a 40 táblán szemlélhető téglányalakú építmény vala s római mintára készült. A bibarcztalvi vár a typicus dák földvárak egyike s Tartód vára még abban is excellál: hogy a végső védelmi fellegvárat, a dák sánczvárak eme járulékatigenszépén feltünteti.

Decebal zseniális intézkedéseinek kitűnő alkotásai ezek. Csak-hogy olyan egységesen szervezett hadsereggel szemben, mint a római, nem nyújthatták a kívánt védelmet. Tartós körülzároltatásnál az őrség teljesen kiesett az egységes vezetés szervezetéből, el volt zárva élelmi forrásaitól, míg a rómaiak mindezzel bőven és ügyesen rendelkeztek. Ezért kelle megdőlni a sásfészeknek s ezért juttatá azokat aránylag könnyű szerrel végromlásra a rómaiak dühe.

Midőn tehát a mondai találgatás helyébe a tiszta történeti igazságot próbáljuk allítani, világért sem kegyeletlenség vagy székelyfajszertetetünk hiánya vezérel ebben, hanem egyesegyedül a tiszta tudományos vizsgálódás sugallatát követjük. Avagy kevesebb okunk lesz-e ezután is rajongó szeretettel és lelkesedéssel csüngenj ősí várainkon, ha a sok mesterséges, erőszakolt rege helyett annak tudomására jutottunk: hogy egy a székelyhez vitéségben, függetlenségi érzületben felettébb hasonló hősi népfaj épen olyan szívós kitartással ragaszkodott hegyeikhez, mint jó magunk, s életét, vérét épen olyan készséggel áldozta bérczes kis hazánkért, mint a mi derék, jóra való székelységünk.

TÉGLÁS GÁBOR.

<sup>2)</sup> Julius Caesar De bello Gallico VII. k. XXIII. caput.

## Berzsenyi esztétikai és kritikai munkássága.

(III. és befejező közlemény.)

A már említett *„Poétai Harmonistica”*, Berzsenyi legterjedelmesebb esztétikai értekezése, végre elkészült s a Magyar Tudós Társaság Évkönyvei I. k. (1833) 247—297. lapjain jelent meg.

Az *Intézet*, a melyet ma előszónak vagy bevezetésnek mondanánk, világosan jelzi a czélt, a melyet Berzsenyi e művével maga elé tűzött. »Harmonicám nem egyéb akar lenni, mint a poétai szép fő létszereinek s ezen létszerek szerközetének ösmerete.« *„Harmonicá”*-nak azért nevezte művét, mert a költői szép vizsgálata alkalmával arra jött, hogy ez a harmónián alapszik s a zene és költészet a legszorosabb kapcsolatban vannak egymással. Létszer alatt a dolgoknak reánk ható tulajdonságait, szerközet alatt az alkotó részek koncentrációját, egyesülését érti. Tárgyát a természetben és az emberben keresi, mert az ember magában a világot láthatja, a világban pedig az ember jelenik meg.

### *Első rész. Legközöner szemléletek.*

I. *Harmonia.* Thalestól, Aristotelestől maig mindenki azt vallja, hogy legszebb a természet, benne meg van minden, még a képzelem világa is; a világ vagy a természet nem egyéb, mint a legáltalánosabb élet vagyis minden életjelenség összege. Midőn a szépet akarjuk meghatározni, nem tehetünk egyebet, mint a természet jelenségeit vizsgáljuk s azokból vonjuk el a szépnak örök alkotó részeit és törvényeit. Legáltalánosabb vonás pedig a természetben a harmonia. minél fogva az igazi szép nem más, mint harmonia, a legáltalánosabb rút pedig nem más, mint a harmóniatlanság.

II. *Harmonias különféleség.* Minden harmonia különféleséget tételez föl, e különféleségek egyesülése alkotja a harmóniát, tehát a szép »annyi, mint a harmonias különféleség, harmonias különféleségű egész«, a nem szép pedig ennek ellentéte. Ugyanezt a meghatározást találjuk meg ama régi meghatározásban: »az egység a különféleségben«, csak hogy mivel az egység és különféleség már magukban ellent mondanak egymásnak, másrészt mivel a harmonia csak összeegyeztést, de nem egységet akar és tételez föl, annál fogva ez a meghatározás nem oly helyes, mint a másik. A különfélek



egyezését szeretjük a költészetben is, a hol a rím akkor tetszik igazán, ha különféle beszédrészek alkotják, de még szebb a görög mérték, »melyben nem az egész hangok, hanem csak a különféle hangok lebegései egyenlők.«

III. *Harmonias közép.* Minden harmónia egy részt különfeleséget, más részt a különfeleségek összeolvadását (középlét) tételzi föl úgy, hogy tehát a szép annyi, mint a »harmonias vegyület és harmonias középlét, a nem-szép pedig annyi, mint különösség, szélsőség vagy ezeknek vegyületlen tarkasága«. A legszebb a különböző színek összhangzatos vegyülékében áll s ezért van, hogy szebb a hajnal vagy az esti fény, mint a tiszta fény. Az ének, táncz és zene sem egyéb, mint a testi hangok és mozgások szélsőségeinek középléte s általában lelkünkre azok a benyomások a legkedvezőbbek, a melyek sem nem egészen erőtlenek, sem nem túlságosak. Ez a középszer van meg a nagy természetben, a melynek középpontja maga a teremtő. Az okosságnak ép úgy, mint a képzelemnek legfőbb törvénye a középszer. Ezt az elvet vallották a régi hellének, ezt Aristoteles s vele Lessing, midőn a tragédia főcéljául a szenvedélyeknek kellő mértékre való leszállítását tekintik és mikor a magyar a »kellő közép« kifejezést használja, szintén ugyanezt mondja vele. Mindezeknél fogva a Harmonistica feladata, hogy a szépet mindenütt a középlétben mutassa ki.

IV. *Harmónias mozgás.* A világ harmóniájában a legáltalánosabb érzéki jelenség és tökély nem egyéb, mint a világ minden részének harmónikus mozgása, ép úgy a legáltalánosabb szép sem egyéb, mint harmónikus mozgású élet vagy lélek; a lélek s az élet pedig annál szebb, mentül elevenebb és harmóniasabb a mozgás, tehát »a szép annyi mint élettökély.« Innen vannak a testi és lelki harmonias mozgások, mint ezt az ének, zene, táncz és költészet mutatja. Ezek a legigazibb emberi szépek, mert nemcsak gyönyörködtetnek, hanem valami magasabb régióba emelnek. Innen van a zenének és táncznak lelkesítő ereje, innen az ének hatása a munka könnyebb végzésében s ezért voltak a görögöknél e művészetágak oly kiváló becsben és gyakorlatban.

V. *Meghatározott mozgás.* A harmonias mozgás alapföltétele a határozott és szabad mozgás, és így »a szép annyi, mint határozott szabadságú élet, azaz tehát a határozottságnak és szabadságnak harmonias középléte.« Ilyen határozott és szabad harmónia van a világban és az emberi lélekben, a mely szabad annyiban, hogy a földieken felül emelkedhetik és határozott annyiban, a mennyiben határozott testbe van öltöztetve. Ennek a tulajdonságnak jelképes kifejezése az ének, táncz és költészet. A szépző lélek szabadon bánik el ugyan gondolataival és érzelmeivel, de bizonyos határozott korlátok között s innen van, hogy a görög vers-

forma, s az egész görög költészet a természetnek és az ideálnak harmóniás középléte.

VI. *Harmóniás mozgató.* A harmóniás mozgást a harmóniás mozgató hozza létre, a világban az isten, az emberben a lélek, tehát »a szép annyi mint harmóniás lélek és isten, annyi mint istent érző lélek vagy lélek- és isten-éretnek harmóniás középléte.« Innen van, hogy a szépérzet csupán az emberben van meg, de nincs meg az állatokban; innen volt, hogy a hellének a testi szépet is nagyra becsülték s a szép embereknek szobrot emeltek.

VII. *Szeretet.* A harmónia nem egyéb, mint a szeretet érzéki megtestesülése, úgy, hogy a harmónia a legerzékibb, a szeretet már lelkebb, az isteni szép pedig a leglelkibb; ez a háromféle nyilvánulás adja a szépet, tehát a költői szép nem egyéb, mint »a testi, lelki, isteni természet harmóniája«, a költői szép legfőbb alkotó eleme a testi lelki isteni szép s ezeknek harmóniás szerközete, annyi mint a testi szépen a lelki szépnek, ezeken pedig az isteni szépnek felül emelkedése.«

VIII. *Harmóniás szeretet.* »A harmóniás szeretet nem egyéb, mint az ön-, tárgy-, és viszont-szeretetek harmóniás középléte;« legalsó fokon áll az önszeretet, magasabb a tárgyszeretet és a leglelkibb a viszontszeretet. E szempontból folyóan legemberibb szép az emberszeretet és viszontszeretet harmóniájából származó gyönyör. Ilyen gyönyör a szerelem. Ezért van, hogy a görög költőnél csak mellékes a tárgy, fő az ember, csak az újabb, romlott izlésű költők találnak több gyönyört az élettelen tárgyban, mint az élő emberben. A szerelem és barátság áldozatánál éppen ennél fogva fenségesebb a honfűi áldozat s ennél még nagyobb a Krisztus áldozata az egész emberiségért.

IX. *Poésis.* Minden szépnek s így a költészetnek is legfőbb oka és célja a szeretet és az ebből folyó teremtés. Innét származik az emberben a tárgynak, valamint saját magának szeretetése, hogy több gyönyört találjon; innen van az emberi törekvés a tökéletesedésre, ama fensőbb célra. A görög költészet titka a szépben rejlő jó, mint a hogy a görög képzésnek fölve a szépnek és a jónak egyesítése, harmóniája. Nem túlságos idealizmus tehát, ha azt mondjuk, hogy a képző szellem oly isteni tulajdona az emberiségnek, mely nemcsak egész életünket megszébbíteni s általa boldogítani ösztönöz bennünket, de egyszersmind ösztöne valami szebb életnek és religiónak.«

#### *Második rész. Különböző szemléletek.*

X. *Harmóniás vagy szép ember.* A nagy természetben legszebb jelenség a szép ember, egyrészt mivel legtökéletesebb alkotás, másrészt mivel — látnivaló — az ember a természetben legszebbnek a szép embert látja. Ezért a képzelem legszebb esz-

ménye sem lehet egyéb, mint a szép ember, az t. i, a mely a végletek között középen áll. Az emberi lélek három főformában jelenik meg, u. m. philosophusiban s ebben az értelem emelkedett, de a többi erő többé kevésbé munkátlan, máskor harmóniátlanban, s ebben a testi és lelki erők között nincsen összhang, végre a kettő között álló poétaiban s ebben minden lelki erő harmóniás emelkedettségben van. A poétai forma összeér a philosophusival az értelem emelkedettsége tekintetében és összeér a harmóniátlanul az alsóbb erők emelkedettségére nézve. Az elsőnek végpontja a kretin-vagy plánta-élet, a másodiké a bolondság és düh, holott a poétai közép helyen áll s ez a leggyakoribb is a természetben. Így van ez a testi szépség tekintetében is. Igaz, hogy a különböző éghajlatok, viszonyok stb. más-más fogalmat kötnek a széphez, de azért nem zavarja a tétel igazságát, mert mindenik tájnak, vidéknek meg van a maga közepszere, a maga szép mértéke. Nagyon világos, hogy a lelki széppel és szép mértékkel még inkább így van a dolog, mert a lélek nincsen alávetve az égtájnak s »a lelki emberiség nagyjában mindenütt egyenlő, vagy legalább egyforma culturával egyenlővé lehet formálni.«

XI. *Testi és lelki ember.* Az emberi természet legáltalánosabb tulajdona az, hogy az ember nem egyéb, mint szép testén uralkodó szép lélek, a költői szép tehát annyi, mint a szép testnek és szép léleknek harmóniás középléte s ezen harmóniában a szép léleknek uralkodása. Innen származott a görög ideál, a mely szép lélekhez szép testet adott, a szép testbe pedig szép lelket öntött, mindenben az emberiséget tükröztetve le. Éppen ebből folyóan a görög ideál az emberiség örök és legfőbb ideálja.

XII. *Szép lélek.* A szép emberi lélek nem egyéb, mint harmóniás mozgású és emelkedettségű szerető okos lélek, vagyis benne az érző gondolkodó és képzelő erő harmóniában van s a testi érzelmeken felül emelkednek a lelkiek. A költői szép már az érzelmi, gondolati és képzeleti tökéletességben rejlik, mihez képest a poétai szépet legalsó fokán az érzelmi, gondolati és képzeleti szép az okossággal, a másodikon az okossággal és erénnyel, a harmadikon vagyis a legfelsőn pedig az okossággal, erénnyel és vallással egyező harmónia adja, más szókkal az első adja az érzelmi, gondolati és képzeleti józanságot, a második ezekhez fűzi még az erkölcsi nagyságot s végre a harmadik mindezekhez hozzá kapcsolja az isteni fenséget és a vallás adta nyugalmat. A legszebb poésis az utolsó fokon nyilvánul, mint azt ismét a görögök példája bizonyítja.

XIII. *Értelem és érzés.* Hosszasan fejtegeti itt Berzsenyi, hogy az emberi lélek két fő alkotó része az értelem, meg az érzelem s e kétnek harmóniájából következik az, hogy a költői szép

nem egyéb, mint szép-jó vagy jó-szép. Ezt bizonyítják a görögök. Éppen ezen alapon kell elítélnünk a sentimentalismust és a mesterkelt versformákat, mivel ezek elnyomják az igazi, benső költészetet, a mesterkelt forma megköti a gondolat szabadságát, a sentimentalismus pedig csapongásra szoktat s fejleszti a természetellenes, a rút izlést. Mindenben jót és szépet ama harmónia szül s minden rútat és gonoszt e harmónia megbénítása.

XIV. *Képzélet.* A költői erő nem az alsóbb lelki erőknél, sem nem az értelemmel egyező vagy az azon fölüllemelkedő képzeletben keresendő. A képzelet azon tehetség, melylyel az egyszer hallott vagy látott dolgot vissza tudjuk idézni; az a tehetség pedig, a melylyel a képzelet képeit módosítjuk, összerakjuk, a fictio vagy költés s ez tehát nem elégszik meg a külvilág képeivel, hanem azokon felülemelkedve saját tetszése szerint alkot újakat. De a képzelet csak akkor emelkedik föl igazi költői erővé, ha a szépség és az értelem vezérli. Az igazi költői lélekben sohasem esik meg az, hogy majd az érzés, majd a képzelem ragadja harmóniátlanságba az értelmet, ez csak a nem költői tehetség tulajdona. Félreértés végett jó lesz a költő és költés helyett a költész és költészet elnevezéseket alkalmazni annyivalinkább, mert a „költés” már úgyszólván foglalta sok mindenféle jelentésre.

XV. *Játék és valódiság.* A költés ösztöne ép úgy megvan az emberben, mint a játék, úgy, hogy ha lehetséges, egész életünket szeretjük játékká tenni, mint ezt leginkább mutatja a görög nép. Így van ez a költőnél is. De a költői játéknak mindenkor okossággal és szépérzettel kell párosúlnia s ezen alapon a költői szép »annyi mint a játéknak és valódiságnak harmoniás középléte.« A költői játék célja ugyan a realitás, de azért nem következik, hogy csak az szép, a mi hasznos, hanem csak az, hogy a legtöbb költői szép egyúttal hasznos is s nem egyéb mint a szépnek, jónak, hasznosnak és célirányosnak harmoniás vegyülete. E szempontból nevezhetjük a költészetet a képzelem játéknak. A művészet akkor teljesíti igazán a célját, ha nem megy túl a határokon s a költészet is csak akkor, ha lelkünk minden erejét harmóniásan emeli, ha nem válik festővé vagy merő bölcselkedésé, vagy csupa külső zenévé vagy végre mesterkéltséggé.

XVI. *A költészet fő karakterei és céljai.* A költészet annyi, mint a vidám bölcséletnek, vidám erkölcsnek és vallásnak mosolygó ölekezése. Ezt is a görögök költészete bizonyítja. A művészetek és tudományok kapcsolatán nincs, miért megütközni. Ezeknek a kapcsolata éppen az, a mi a szívnek és főnek harmoniája az emberben, azaz: élettökély s a költészetnek éppen az a fő jellemvonása, hogy a szépművészeteket és tudományokat egymással és az emberiséggel harmóniába hozza. De tévednénk, ha a költészetet egé-

szen a bölcelet alá rendelnők, mert a szívnek és a főnek meg vannak a maguk különleges törvényeik egymástól teljesen függetlenül. Ezért lesznek a görögök alkotásai mindenkor szépek, mert állandó összhang van a művészetek és tudományok között. Az itt említett vallás alatt nem az üres morálizálást és szenteskedést kell érteni, hanem szép morált és szép religiót, »melyek a legszebb emberiség charektereivel és céljaival egyezők«, s a melyeket a költő eleven előadása által a szépben éreztet és szerettet meg s mentől nagyobb a költői szellem, annál szebb angyalalakokat teremt s annál ijesztőbben festi a gonoszt. A keresztyén mythologia csak ízetlenség, a keresztyén vallás szép és ideális ugyan, de személyesített alakjai nem költészetbe valók, mert egyformák, komolyak és határozatlan színűek. Éppen ezért a görögök isteni világához kell fordulnunk, azt kell visszahoznunk, mert annak alakjai szebbek, mint a romantika formátlan lényei. Lehet, hogy a romantika vázlelkei és boszorkányai a köznépre nagyobb hatást tesznek, de a valódi költő nemeseknek ír, nem teszi a vakot még vakabbá, a hatásnak szépnek is kell lennie.

*XVII. Költészeti osztályok.* A költészet három fő nemre oszlik, u. m. alanyi és tárgyi költészetre és e kettőnek középszerben való egyesítésére. Mert itt is a középszer a fő. Ugyanez a fő a naiv és sentimentalis, valamint a természetes és ideális költészetre is, a hol szintén legmagasabb fok az ideálisnak és természetesnek harmóniás egyesülete. A középlét az igazi harmóniás stílus, a mely leginkább hangzik össze az emberiség minden osztályával, mert a legmagasabb költészetben múlhatatlanul egyesülnie kell a szépnek a hasznossal. A naiv és ideális költészet összekapcsolására, bár e fölött Schiller is gondolkodott, senki sem képes és Schiller nagyot téved, mikor azt akarja, hogy a német sentimentalismus szertelenségeit és a romantika vázképeit a görög naivsággal kell egyesíteni. Nem ez a feladat, hanem csak az, hogy a költő dobja el a sentimentalismus végleteit s térjen vissza a szép görög középszerhez és egyszerűhöz. Schiller nagyon téved, midőn a naiv és sentimentalis eredetét nyomozza; azt kellett volna u. i. mondania, hogy a természetes, szép és jó görög kulturából származott a görög költészet s a természetlen, tehát rossz és rút kulturából a sentimentalismus. Így az ebből vont következtetések is hibásak Schillernél s hibásak más eszthétikusoknál, mint pl. Bouterwecknél, a mennyiben a csupa természetes stílus csak a festő és szobrozó művészetekre alkalmazható, de még azokban is párosítani kell a természetest az eszményivel, a költészetnek pedig nincsen prózai osztálya, a mely tisztán természetes követné a természetet, hanem csakis az ideálisnak kisebb foka lehető föl benne.

*XVIII. Költész nyelv.* „A mindent megharmóniázó képző

szellemmegharmóniúzza a maga hangtestét, a beszédet az által, hogy azt magával, tárgyával és céljaival harmóniába hozza. "Ennekalap feltételei a következők: 1. A költői nyelvnek az értelmesség, érzelmesség és képleteség harmóniás elevenségű közléplétének kell lennie. A költői értelmesség más, mint a prózai, mert emez a gondolatnak minden ágát felöleli, holott a költészet csak a legfőbbeket s azokat is csak játszva, új színekbe öltöztetve. Az értelmesség azonban itt is fő kellék s ezért kerülnünk kell a mysticismus ábrándozásait. A költőnek kötelessége értelmünket, érzelmünket, képzeletünket harmóniás derületbe hozni, a mire a képletes beszéd szolgál eszközül; csak arra kell vigyázni, hogy a képletes beszéd ne váljék üres zenévé vagy pusztá festéssé; a szerelenséggé itt is kerülnendő. 2. A nyelvet a természetesség és idealismus határai között fejleszteni kell, de minden esetre úgy, hogy a természetesség meg ne legyen sértve. Ilyen volt a görög-latin költői nyelv. 3. A költőnek összhangzásba kell hoznia tárgyaival a beszédet, vagyis a stílust a tárgyak természetéhez kell alkalmaznia. Ez még a hangzásra is kiterjed s a lágyabb, gyöngédebb érzelmekhez lágyabb, gyöngébb szavak, a zord tárgyakhoz pedig kemények illenek. Csak-hogy természetesen itt is meg kell tartani a közép utat. 4. A költő feladata, hogy a nagy közönséghez szóljon, de úgy, hogy egyúttal a művelt izlésnek is eleget tegyen. Ezért kívánatos, hogy a német sentimentalismus tudós nyelvpompáját eldobjuk s helyébe a görög természetességet tegyük.

*XIX. Költészeti formák.* Három fő forma van, u. m. lyrai, drámai és eposi költészet, a többi forma csak annyiban jogosult, a mennyiben ezekhez közeledik s velük rokonul; mentől inkább távozik tőlük, annál inkább visszaesik a prózába. De a legfőbb költészet ama háromnak harmóniás vegyületű közlépléte, a mely tehát egyesíti magában a lyrai zenét, a drámai szoborzatot és az eposi festményt. A szüntelen zenélő lyra csak olyan rossz, mint ha az eposiban és drámában nem halljuk az emelkedett szív beszédét a szoborzat és festmény mellett. A lyra a költészet lelke és legfőbb hangja. A görögök itt is mestereink, mivel náluk a dráma érzelmes beszédéhez az éneklő kar is hozzájárult, hogy így a lyra a drámával vegyüljön; az opera ennél fogva egyoldalú, mert csak zene van benne, legszebb drámai forma a zenét, éneket és beszédet harmóniásan vegyítő melodráma. De hiba, hogy ha a drámában és eposban semmi lyrai sincs. Az eposi és drámai tárgyiasság tekintetében is a görögöket tartjuk szem előtt.

*XX. Szomorú és víg költészetek.* Minthogy az élet nem csak szomorúságból, hanem vígságból is, illetően e kettőnek vegyületekből áll, annál fogva a valódi költészetnek a valóság tarka vegyületét harmóniás vegyületté kell idomítnia. A görög tragédia nemcsak szomorút nyújt, hanem gyönyörködtet, emel és megnyugtat s a

valódi komikum vídámít és nevette ugyan, de komoly igazsággal és komoly célzattal. Így kell ennek lennie minden költészeti nemből, úgy a lyrában, mint a drámában és eposban is; ebben tetőzik a költészet célja.

Berzsenyi e művében ismét mataphysikai alapra helyezkedik, mint „A versformákról“ című értekezésében. Föl akar állítani egy oly általános széptani rendszert, a melynek alap gondolata abban áll, hogy a szép a különféle részek összhangzó egyezéséből származik. Ámde mindjárt az alap, a melyből kiindul, nem teljesen kielégítő, mert hiszen nemcsak a harmóniában van szép, sőt számos oly esztétikai szép van, mint pl. a vihar, a kopár szirt, a költői műfajok között, meg pl. a dithyrambos, a melyekben nincsen harmónia. Egymásra halmozza a műszavakat, mert ő is csak olyan nehézségekkel küzdött, mint e téren való elődei és utódai, a kik semmivel sem mentek többre, mint ő maga. A szépet tömérdekszer igyekszik meghatározni, de látszik, hogy ő maga sincs megelégedve egyik meghatározással sem, mindig újakat, meg újakat talál ki, de egyik sem ér többet a másiknál, mert a szépet logikai fogalommal akarja tenni, pedig nem az. Ugyane tévedésbe esik, midőn a világot a legegységesebb érzéki jelenetnek tartja, pedig a világ a legmagasabb mataphysikai eszme. „Így nem csuda“ — mondja helyesen Erdélyi — „ha Berzsenyi mély és magas formalitásba, ürességbe tévedett s elvesztvén szeméi elől a földet s rajta a kis embert, lélektani, tapasztalati út helyett világszemléleti útról, madár perspektíván nézi az életet és embervilágot.“<sup>1</sup> Így állítja föl elméletének egész épületét, a mely éppen azért dől össze, mivel alapja nem szilárd.

Egyszóval Berzsenyi itt nem birt eredményhez jutni, mint a hogy e részben nem jutott eredményhez senki, mert a szép fogalmának meghatározása, legalább általánosan elfogadható meghatározása még szélesebb körű s tudományú, szakszerű bölcselőknek sem sikerült. A szép nyilvánulásait érezzük, megtudjuk ítélni, hogy ez szép, az meg nem szép, hanem olyan normativumot, olyan nézőpontot lehetetlen találni, a melyhez kifogás nem férhetne. Sőt bátran el lehet mondani, hogy a szép elméletének búvárolásánál többet ér az izlés fejlesztésére maguknak a szép műveknek tanulmányozása. Találóan jegyzi meg Erdélyi: „Az újabb aethetica mondhatni alább szállott egy fokkal; és nem azt magyarázza a mi szép, hanem azokat az eszközöket és módokat, melyek által a szép előállítja az egyénit...“<sup>2</sup>

És mit szóljunk Berzsenyinek ahhoz az ajánlatához, hogy szakítsunk a modern romanticizmussal, lépünk vissza az antik klassziczizmusba, vagyis öntsük a keresztyén vallásadta elemeket az

<sup>1</sup> Szépirodalmi szemle. 1847. 110. l.

<sup>2</sup> Eml. m. 109. l.

antik műalakba, mert csak így érjük el a legfőbbet, a középszeret? Kell-e útalnunk a sok zavaros fellogásra, osztályozásainak egyoldalúságára? Mit mondjunk arról a sikertelen törekvéstről, a melynél fogva mindent az egyedül üdvözítő harmóniára vezet vissza? Hova jutunk akkor a tragikummal és komikummal? Említsük-e az olyan képtelenségeket, a minő pl. az, hogy a szépnek általa adott eszméjét fejezi ki a magyar „szép” szó, a mely nem egyéb, mint „szí ép”, azaz „szép-ép”, szép egész, mert a „szí” eredetileg tüzet jelentett s utóbb lett annak elvont értelménye a szép!? Nem gyermekes felfogás az, midőn azt állítja, hogy a szépnek három fő létszere adott okot arra, hogy a hármat a régiek mindenben szent számnak tartották?

S a milyen zűrzavar uralkodik a nézetekben, fogalmakban, éppen olyan zavaros a műnek nyelve is. Akárhány hely van olyan, a melyet csak ismételt átolvasás után lehet annyira vinni, hogy némi értelmet aknazunk ki belőle. Az erőltetett és mesterkelt kifejezések egymást érik, a homályosabbnál homályosabb szólamok, úgyszólván üldözik egymást. S ha hozzá veszzük a mondottakhoz, hogy Berzsenyi e művében sok helyütt meglátszik más esztétikusok meg nem értése s pl. midőn az értelemről, érzelemről szól, önkéntelenül eszünkbe jut Holzer Allgemeine Theorie der schönen Künste-je, a melyet Versegby már jóval előtte (1792) közölt volt, sokkal értelmesebb átdolgozásban a Magyar Múzeumban, ha kifejezzük bámulatunkat a fölött, hogy Berzsenyi még a hazai folyóiratokkan (Magyar Hirmondó, Kassai Magyar Múzeum, Mindenés Gyűjtemény, Urania stb.) szétszórva megjelent, többnyire ugyan idegen írók után (Despréaux, Castel, Batteux, Baumgarten, Holzer, Herder, Marmontel, Schiller stb.) dolgozott s nem eredeti műveket, vagy ha ismerte, nem birta kellően átértetni, illetően visszaadni: akkor körülbelül tisztában vagyunk műve értékével. Kétségtelen ugyan, hogy sok tanulmány, gondolkodás és elmélkedés szüleménye e mű, de legfőlebb csak ott érdemel elismerést, a hol öntudatlanul is letér a bölcselkedés ösvényéről.

Igen érthető, ha Balogh Pál jutalmazott pályaművében, a melyben a hazánkbeli philosophia történelmét adja, az esztétikai művekről szólóban kénytelen beérni e nyilatkozattal: „Legújabbán Berzsenyi Dániel koszorús költőnk írt egy hosszú értekezést „P. H.” című alatt, melyben eredeti felfogások szerint s criticus lélekkel fejtegeti a „poétai szép” természetét (létalapját), mely szerinte nem egyéb, mint a „szép-érzet által irányzott szépnek és az értelem által irányzott jónak harmoniás középléte, azaz szép-jó vagy jó-szép.”<sup>1)</sup>

Berzsenyi az 1829-től 1834-ig eső időszakban a kritikai irányhoz pártolt s e nemű tanulmányaihoz képest a „*Kritikai levelek*” című

<sup>1)</sup> Philos. pályamunkák I. k. 1835. 37. l.



művét írta meg, a mely kilencz levélből áll. Nem taglaljuk azt a kérdést, hogy vajjon Döbrenteihez intézvék-e ezek a levelek, mint a hogy e buzgó írónk mondja, vagy inkább csak tetszés szerint választott alak a levélforma, a dolog érdemén ez úgy sem változtat. E helyett rátérünk sorban az egyes levelekre.

I. Egy pár szónk védelmére kel itt Berzsenyi. 1. Mindenek előtt a *művészet* szóéra a művészséggel szemben. E kettő, úgy-mond, különböző, a mennyiben művészség = költő-egyetem, művészet pedig = maga a Kunst vagy poézis. A művészség értelmére nézve hibás, mert a szépízléstan nem a poétaságról, hanem a poésisról szól, de hibás a hangzásra nézve is és helytelenül van alkotva a „mesterség: szó mintájára. Igaz, hogy „művészni“ igénk nincs, de hát „alkui, természetni stb.“ sincsen, mégis létezik az *alkat, természet*, vagyis a miért most nem léteznek, létezhetek valaha. Az sem áll, hogy a „művészet“ valami meglettet jelent, mert ez a jelentés csak később tapadt hozzá ép úgy, mint a vadászat és vadászás, a melyek szintén nem különböznek; így iromány majd = irás, majd meg mint irat s van *nyelvképzés* mellett *nyelvképzet* is, *aratás* mellett van *szüret* is. Kerülni kell a sok *ás- és- ság- ség- képzőt*, mert ezek csak nyersebbé teszik a nyelvet. 2. *Mel, mell, pectus, melly* quid, quod, de nem szabad mindkettőt *melly*-nek írni már csak az értelem határozottsága érdekében sem. Ily alapon sok szóból ki lehet hagyni az *ly*-t, pl. *tellyes tellyül* holott ezeknek gyökerei *telés fel; tavalý*, mert a *valý* nem más, mint *val*; *béklyó* nem egyéb, mint *békaló* s így legyen hát *Károly, angoly* stb. helyett *Károl, angol*. 3. A *tönt, föl, sötét, ösmerem* inkább így irandó: *fent, fel, setét, esmerem*, mert amazok csak helytelen kimondásból eredő szokás eredményei. De mind e mellett különbség van a *felettem* és *fölöttem* között.

Ezekhez a nyelvészeti fejtegetésekhez nem sok szavunk lehet. Látszik rajtok, hogy Berzsenyi teljességgel nem rendelkezett nyelvtudományi ismeretekkel, csupán a szók külsejét, hangzását nézi, de a szók etymonjával távolról sincsen tisztában. Nem neki való tér volt ez.

II. Kellemetlenül hatott Berzsenyire Kazinczy bírálata Igaz Sámuel Hébéjének 1826-diki évfolyamáról<sup>1)</sup>, még pedig nem annyira azért, mivel Kazinczy a sonettől szoltában ő ellene fordul, hanem mert Kazinczy oly színben tűnik föl előtte, a milyenben még ellenségét sem szeretné látni. A kritika veleje az, hogy az új iskoláé az igazság; barbár az, ki ellene szól; a költészetnek haladnia kell, nem maradhat mindig a görög metrumoknál, hanem kell Ráday-metrum is. Majd bírálat alá veszi Kazinczy elismerő nyilatkozatát Vásárhelyinek A költő vágyása című költeményéről, megrója benne a

<sup>1)</sup> Felsőmagyarországi Minerva 1826. II. 702—704 l.

romantikus álmodozást, mert csak a szép gondolatok lelkesítik a költőt. Nem elég az érzés, ábrándozás, s az új szók özöne, a szép gondolatoknak rendszeres egészszé alkotása, az elevenség, a tisztaság a fődolog. Helyteleníti Kazinczyt, hogy annyira biztat az új szók használatára és halmozására. Kazinczyt elragadta az, hogy Vásárhelyi Ráday-formában írt s most már — teszi hozzá gúnyosan — csak ez a felkiáltás van hátra: „Íjű! leveszem koszorúmat s tiédre teszem.”

III. Ismételten hangsúlyozza Kazinczy ellenében azokat az elveket, a melyeket A versformákról című munkájában részletesen kifejtett. Veleje: a rimes-mértékes versalak elítélendő.

IV. Hogy róla senki föl ne tegye, hogy Kazinczy nagy érdemeit nem ismeri el, kijelenti, hogy »Most is szintűgy tisztellem én őtet, mint valaha, s megvallom, hogy ő nekünk oly remekműveket ad, melyek poésisünk örök díszei fognak maradni.« De nem hunyhat szemet Kazinczy hibáira sem. Hogy e hibák el ne harapózzanak, nagyon szükséges volna műértő vizsgálat alá venni azokat. Annyival inkább, mivel nem volt következetes. Ugyanazt a művet egyszer dicsérte, máskor meg gúnyolta. Mint embert »lebengödsi«-nek tartja, a kitől rendre mindenki elfordult. Ő maga a költőt szerette benne, de azért vitáztak együtt, mert sok tekintetben ellenkeztek; hanem a levelekben annyit és oly barátságosan írt, hogy nem győzött rájuk válaszolni s még akkor is, mikor a barátság fölbomlott, gyakran próbálta megújítani a levelezést: »a mi pedig igen is szép lélekre mutat«. E szavakban s a következőkben olyan hű képet ad Kazinczyról, a mely ma is különb sok későbbi ismertető jellemzésénél. Azt mondja továbbá, hogy Kazinczynak szenvedélye volt a barátkozás és az írás, még pedig a szépen írás. Volt benne hiúság és könnyelműség, érzelmei nagyon változók, barátságot könnyen kötött, de könnyen is oldott. Hanem még e hibája is szeretetreméltó volt, midőn a sonett-háború után kérkedve említé, hogy kevélyen tekint a vele való barátságra. Az egesztelő jobbot azonban hiába nyújtá neki, nem volt reá szüksége, mert a mint mindig szerette benne a szépirót, ép úgy mindig ostromolta azokat az elveit, a melyekkel ízetlenségbe vitte a költészetet.

V. E levél elején beismervén egy pár egyéni hibáját, áttér Kazinczy bírálatára, a melynek pár állítása ellen fegyverkezik s ismét neki ront a sonettnek. Nem jobb kifogások ezek az antirecenzióbelieknél, legfőlebb nyugodtabb a hang, nem oly élesek a megrovások, de az érvek csak oly szerencsétlenek s a következtetés csak oly sikertelen.

VI. A kritika azon iránya ellen kel ki, a mely beéri a külsőségekkel. Tényleg igaza is volt abban, hogy az ő korában mindent a külső forma tett, csupán ennek s a nyelvnek kérdése foglalta el

az elméket. Végre agyon bírálja Dayka egyik költeményét, a mely a romantika hatásából keletkezett.

VII. Ismét Kazinczyval, illetően első sonettjével foglalkozik s abba az ellenkezésbe esik, hogy elítéli azt, a mit hajdan Kazinczyhoz írott levelében ugyancsak magasztalt. Ebben is oly sok elvet mond ki, a melyeket elavúltaknak, gyermekeseknek, elfogadhatatlanoknak kell nyilvánítunk, így pl. hogy a költő említheti a maga bajait, de nem azért, hogy részt vegyünk bennük, pedig ma-napság ugyancsak megköveteljük a dalnoktól, hogy szívvel együtt érezzünk, — vagy hogy az ó világon kívül nem létezik semmi szép s ilyenek.

VIII. Szemerének is juttat az ostorból, midőn sonettjéből kiválogat néhány kifejezést, azt igyekeztvén megmutatni rajtok, hogy helytelenek s a forma mesterkéltsege idézi elő az érzelmi hármóniatlanságot. Ma már túlhaladott álláspont, hogy a szonett-formában Szemere valódi remeket produkált és bizonyos, hogy ha a Berzsenyiéhez hasonló ódáknak fordúlnak vala elő a gáncsolt kifejezések, a minőkhez hasonló Berzsenyinéél egész légió van, akkor talán nem jut eszébe azoknak elítélése.

IX. E levél befejezetlen s úgy látszik azt az elvet akarja hangsúlyozni, hogy a mellékes eszméket ne hanyagoljuk el teljesen, ne hagyjuk kapcsolat nélkül a főszöveget mellett, mert máskülönbten teljesen megzavarjuk az összhangot.

Ha e levelek igazi tendenciáját kutatjuk, azt kell mondanunk, Berzsenyi egy részükben direkte, a másikban indirekte, de voltaképp valamennyiben az új irodalmi irány ellen fordul, mint az ó-klasszicizmus csökönös védője. Szomorúan kellett tapasztalnia, hogy az általa imádott antik világ képe egyre inkább távolodik, már-már csak elmosódott, halvány körvonalkint lebeg a messzi távolban.

A Kisfaludy Sándor és Csokonai által kezdeményezett új nemzeti irány még csak ekkor kezdett igazában, a maga egész hatalmasságában fölszínre kerülni. És éppen abban áll a magyar romantizmus sajtósága, szemben Európa többi államaival, hogy az általános, ismertető jegyekhez, — minők, hogy a tárgyválasztásban szabadabb tér jut a képzelemnek, a jellemzésben az individuálisnak, formában a feszelenebb, lazább, de heves és erőre törekvő rémes alaknak — hozzá járult nálunk a nemzeti elem. Berzsenyi, a klasszicizmus híve, nem ugyan megállapodott elvek alapján, hanem valami öntudatlan benső szellem folytán nemzeties színezetet adott költészetének. Csakhogy ő a romantikától nagyon messze volt, messze attól, hogy az antik mythologia helyébe kereszttyén, illetően szorosan vett nemzeti mythológiát tegyen, de távol volt a középkori lovagvilág csodás és rejtelmes elemeitől is, a melyek pedig a föléledő új iránynak sajátképi vonásaivá váltak.

Nálunk ez sokkal könnyebben is ment, mint más nemzeteknél,

mert nekünk nemzeti jellemvonásaink: a végletek iránti való hajlandóság, a határtalan lelkesedés és a kétségbeesett lemondás. E mellett a nyelvújítás már javában folyt, a szabadelvű eszmék rendkívül könnyen találtak utat s politikai tekintetben Széchenyi a reformpárttal hévvel indította meg a mozgalmat. A társadalom maga is tevékeny részt vett az új irány előbbre tolásában s a soknemű tevékenység megkönnyíté buzgó íróink működését.

Ez az új irány csak annyiban tartozott Kazinczyhoz, a mennyiben íróink javarészből a nyelvújítás hívei voltak, hanem egyéb tekintetben semmi közük vele. A nemzeti hitregét, mondát, hagyományokat és történelmet kutatják s használják föl, leszállnak az eszményi magaslatról, hogy szorosabb kapcsolatot létesítsenek a való élettel, hogy magyar, nemzeti lelket leheljenek minden alkotásba. Mert minden alkotás a nemzeti törekvésekből, a nemzeti mozgalmakból táplálkozott, innen szivta az éltető nedvet. A művészi egységes egészé olvad a nemzetivel. A klasszicizmus szűk formái immár kényelmetlenek, a szabadabb szellemnek megfelelő elevenebb, könnyüdebb formák váltják föl. Egy szóval a klasszicizmus letűnt s a romantizizmus virult föl, hogy majdan két évtíz múlva helyet adjon a népies-nemzetinek.

Kisfaludy Károly a nagyjelentőségű irány előharczosa, a ki megjelelte az ősvényt a lyrában a mélyebb érzelemmel, hazafisággal és szerelemmel, az elbeszélő költészetben a regényessel, lovagival, kalandossal, a drámában szintén a hazafias elemmel, de a melyet már művészibb műalakban mutatott be. Nyomában vagy mellette ott működött Vörösmarty, Bajza, Czuczor, sőt midőn az *«Aurora»* megindult, lapjain megjelent a régibb írók közül Kölcsey, Helmecki, sőt maga Berzsenyi is.

Csakhogy Berzsenyi, midőn költeményeket küldött az Aurórába, távolról sem gondolta, hogy épen az az Auróra húzza meg az ő imádott eszménye fölött a lélekharangot. De lassanként eszmélni kezdett. És egyszer csak azon vette észre magát, hogy úgyszólván egyedül áll a maga antik irányával, a régiék jóformán elhallgattak s ifjú erők teljességgel nem akarnak hozzája csatlakozni. Egy ideig önmagában emésztődött azzal a gyötrő gondolattal, hogy az ő ideje csakugyan lejárt. Aztán kifakadt és a hol csak tehetette, a Birálatokban, A versformákban, a Harmonisticában, a Kritikai és magánlevelekben, egy szóval minden rendelkezésére álló téren és alkalommal komolyan és gúnynyal, élczelve és kifigurázva, érvekkel és látszólagos argumentumokkal harczolt az új irány ellen.

Harczolt, de a régi fringiak nem ütöttek rést az új vár kapuján.

Nem is üthettek.

A korszellem már nem tömjénezett az ő nagyságának, az ő

elveinek. Pedig a görög athléta ellenfelei napról-napra fogytak. Ámde nem azért, mintha leküzdötte volna őket, hanem azért, mert a romantikus lovagok úgy is tudják, hogy legyvereik a modern tushoz inkább valók, mint a görög athlétái. A győzelem biztos tudatában minék folytattak volna harezot?

Tisztelték Berzsenyiben a régi nagyságot, voltak, a kik megmosolyogták hiábavaló heveskedéseiért, de csak a legkevesebben akadtak olyanok, a kik a romantizmus növekvő diadalának napjaiban ügyet vetettek volna támadásaira.

Berzsenyi sikertelenül erőlködött a klasszicizmus fenntartásában, védelmezésében. Pedig mikor minden más eszközből kifogyott, kezébe vette a lenézés és gúny ostorát is. Majdnem elkeseredetten írja Döbrenteinek <sup>1)</sup>: »Most a kritikáról készíték egy kis értekezést. A publicum józanabb része egész literaturánkat harlekinádnak nézi; s hogy én ezen harlekinádnak kedvelője nem vagyok, ki akarom jelenteni, mert valójában nálunk ma-holnap gyalázat lesz az írók közé tartozni.«

És megírta utolsó terjedelmes művét: *A kritikáról*, a következő szakaszokban: 1. A kritikáról és hasznairól. — 2. A kritikák legbelsőbb osztályozata. — 3. Teljes és hiányos kritika. — 4. Kül- és belkritika. — 5. Kritikai hangolat. — 6. Kritikai viszonyok.

Természetesen itt is a régi iskola híveivel van dolgunk, a ki előtt csak a klasszicizmus létezik, az új irány ellenben nemcsak rossz, hanem egyenesen semmi.

Voltakép kritikánk gyarlósága ellen intézett irat ez, a melyben részint erkölcsi, részint pedig bölcséleti szempontból igyekezik megállapítani a kritika helyes módszerét, egész elméletét. Mert a magyar kritika — úgymond — nemcsak, hogy rossz akarattal van tele, sőt a munkásokat elrettenti az irodalomtól s ellenséges pártokra szaggatja. A megbírálandó művek taglalásánál nem veszik figyelembe, hogy mi még csak fejlődünk, a szigorúságot tehát nem szabad a végletekig, a sértésig alkalmazni. Nem bírnak különbséget tenni a művész és műve között s a durvaságok által némely embert arra kényszerítenek, hogy olyan tanulmányokkal foglalkozzanak, a melyek hozzájuk nem valók. — Mintha csak saját magát rajzolja vala e nyilatkozatban, a melyre nézve teljesen elfogadhatók Erdélyi szavai: »Mi ezen teoriát nem osztjuk; nekünk nincs szívünk többé lágymelegségre; s azt hisszük: mikor a bírálat szigorú és egyedül a művet veszi tekintetbe, akkor nem *lelket* sért, mint Berzsenyi állítja, hanem *eszét*, belátást művel, tisztít s kinek az ily bánásmód bántalom, azt úgy vesszük, mint egyéni fájdalmat, melyről nem tehetünk.« <sup>2)</sup> A kritikának itt jelzett tiszta vagyis tanító irányától,

<sup>1)</sup> Lev. 1835 július 25. L. Kelet Népe 1876. 125. sz.

<sup>2)</sup> Szépirod. szemle 1847. 106. l.

a mely kimélettel jár el s a művészt elkülöníti művétől, megkülönbözteti Berzsenyi a kritika másik faját, a „perkritiká”-t, a mely bántani, sérteni, elnémitni akar, törvénye a sértés czéljában, czélja az ember bántásában rejlik s a művészt nem tudja megválasztani a művétől. Ismételten azt ajánlja a kritikusnak, hogy legyen jóindulattal, gyöngédséggel a megbírálandó mű iránt, hiszen ezt már nemzeti irodalmunk kezdetleges helyzete is megköveteli, szemben az európai irodalmak magas fokú fejlettségével. Mind e mellett Berzsenyi egy perczig sem tagadja a kritika szükséges voltát, sőt inkább alapos és helyes érvekkel bizonyítja meg; csak ne tévedjen az említett hibákba, azaz ne legyen büntető, hanem jóakarólag tanító és akkor áldásos lesz.

Ez Berzsenyinek utolsó munkája. Az 1836-iki év második hónapja már betegesen találta s e hó 14-én »Igy hűnyt el« — írja fia, Farkas, — »ápoló kezeink között, nyolcz napi súlyos szenvedései után, a közelgő kimúlástól mit sem tartva, velünk s orvosi-val az utolsó perczig férfitü szilárdsággal, nyugalmas lélekkel beszélgetvén.«<sup>1)</sup>

A nagy költő nem lehetett nagy esztétikussá és kritikussá is, de e két utóbbi működésének eredménytelenségét megmagyarázza iskolai tanulmányainak hiányossága, az a kényszerhelyzet, a melybe Kölcsey végzetes bírálata sodorta s az idevágó irodalmakban való járatlanság, — egyoldalúságának, szűkkörű felfogásának pedig mentiségére szolgál az az imádat, a melylyel utolsó lehetéig törhetetlenül csüngött a klasszikus ó-világ eszményein.

DR. BOROS GÁBOR.

<sup>1)</sup> L. Döbrentei kiadása I. k. LXII. l.

## A Sallustius- és Cicero-féle *Invectiva*.

A Cicero ellen irányuló Sallustius-féle, s a Sallustiust támadó Cicero-féle *Invectiva* eredetére nézve fölmerült vélemények nem csak hogy nem tisztítják a látóhatárt, hanem inkább még összeküszalódnak. És különös, hogy a kérdés vizsgálata újabban már mind laképnél hagyja azt az alapot, a melyet a régi tudósítások s a hagyomány mégis a leghivatottabban nyújtanak számára. Úgy látszik, a Sallustiusnak tulajdonított *Invectiva* okoz nagyobb nehézséget, mert arra nézve Sallustius szerzőségét Quintilianus két helye (IV., 1, 68; IX. 3, 89) támogatja. *Spalding* s *Markland* kész volt fölteni Quintilianusról, hogy kritikája fogyatékos. Mások (*Kortte*, *Zumpt*) azonban, minthogy olyan szakértőről, a minő a maga idejében Quintilianus volt, ilyesmit gondolni szinte képtelenségnek tartották, inkább azt a nézetet igyekeztek megerősíteni, hogy azt a két helyet, mivel nem igen illenek bele a szövegbe, idegen kéz szúrta közbe.

A Cicero-féle *Invectiva* szerzőjének nevét Diomedesnél (Ars Gr. t. 382. l.: *Didius* ait de Sallustio „comesto patrimonio“) találjuk. Bár e névre nézve nem birnak megállapodásra jutni, s *Jordan* (Hermes 11, 312.) *Tullius*-nak, *Linker* (Sall. hist. prooem. 90.) s *Wölflin* (Philol. XVII., 548.) *Epidius*-nak akarja olvasni, abban mégis megegyeznek, hogy ez az *Invectiva* valamely későbbi rhetoriskolából került ki.

Újabb időben azonban *Jordan* (Prael. zu Sallust.) és *Vogel* (Acta Erl. I., 326. sk.) nyelvi vizsgálódásai, melyek főleg a két *Invectiva* szókincsére, kifejezéseire, azonfölül a vádak kicsinyeskedéseire s szennyes hangjára vonatkoznak, azon véleménynek nyitottak utat, hogy az egyik *Invectiva* már csak azért sem fogadható el Quintilianus adatai alapján Sallustiusénak, minthogy a stilus egyformaságánál fogva mind a kettőt egy szerzőtől valónak kell elfogadni, s úgy jöhettek létre, hogy valamely rhetoriskolában a Cicero és Sallustius közt folyt ellenségeskedést a tanulók egyikének mindkét oldalról szónoki formában kellett fölűntetni (Schanz M. „Geschichte der römischen Litteratur“, 187. l.)

Ezt a föltevést a két *Invectiva* tüzetes összehasonlítása s a történelmi kritika alkalmazása egyszerre lerontja.

Már első áttekintésre is fölkad az ember azon a körülményen, hogy a Sallustius-féle *Invectiva* történelmi adatai nem terjednek tovább a Kr. előtti 54 évnél; a Cicero-féle *Invectiva* ellenben olyan adatot is tartalmaz, melyet Caesar halála előtt nem mondhatott a szerző. Ez utóbbinak több olyan helye is van, a milyent nyilvánítani Cicero Caesar életében nem próbált volna meg.

Mindenekelőtt kiemelem a két *Invectiva* azon mozzanatait, melyeket a rendelkezésemre álló adatok szerint a kérdés megvilágítására fontosabbnak tartok.

A Sallustius-féle *Invectiva* azon vágását, hogy Cícero azt a határt nem ismerő ékesszólást, melyet a nála kevéssel idősebb<sup>1)</sup> M. Pupius Piso Calpurnianus oldalán gyalázatos úton-módon sajátított el, erkölcsi tisztasága hánytorgatására használja föl s bűnös czélokra bocsátja árúba,<sup>2)</sup> nem akarom a maga sejtelmes lepleből kibontani.<sup>3)</sup> Elég lesz kiemelnem annyit, hogy Cicerót atyja még tanuló korában adta M. Piso mellé a szónoki mesterség gyakorlása végett.<sup>4)</sup> A feleségére és leányára vonatkozó vádak,<sup>5)</sup> melyeket Dio Cassiusnál s Donatusnál is olvashatunk,<sup>6)</sup> kétségkívül Terentia fiatalabb éveire s Tullia érett korára illenek. Meg kell jegyezmem, hogy kivált a leányát illető vádnak nem vagyok hajlandó hitelt adni, s csupán csak föladatom rideg szem előtt tartása készítet föl-hoznom, hogy Cicero házassága Terentiával a 77., Tullia születése a 76., első eljegyzése a 67. s házassága Gn. Pisóval az 58. évre esik. P. Crassus házát 62-ben vette meg Cicero s arra P. Sullától, a kinek védelmét a Catilina-összeesküvésben való részvétel vádja ellen magára vállalta, kbl. 250000 frtot vett kölcsön<sup>7)</sup>. Ez a Gellius-féle adat támogatja az *Invectiva* ama vádját, hogy Cicero a lex Plautia-t felesége tanácsára a saját hasznára fordította, s hogy polgártársai vére és nyomorúsága váltságából szerezte palatiumi házát, s építette határtalan fényűzéssel tusculumi és pompeii villáit.<sup>8)</sup>

<sup>1)</sup> Ascon. ad c. 26. or. Cic. in Pis.

<sup>2)</sup> Scilicet istam immoderatam eloquentiam apud M. Pisonem non *pudicitiae iactura* perdidit c sti? itaque minime mirandum est, quod eam flagitiose venditis, quam *turpissime* paravit.

<sup>3)</sup> Inv. in M. Tullium: An non ita a pueritia vixisti, ut nihil flagitiosum corpori tuo putares, quod alicui collibuissest.

<sup>4)</sup> Ascon ad c. 26. or. Cic in Pis.: Fuit autem... Pupius Piso ei-dem temporibus, quibus Cicero, sed tanto aetate maior, ut adole-centulum Ciceronem pater ad eum deduceret, quod in eo et antiquae vitae similitudo et multae erant litterae.

<sup>5)</sup> Inv. XV. 2.: uxor sacrilega ac periuriis delibuta, filia matris pelex, tibi incundior atque obsequentior, quam parenti par est.

<sup>6)</sup> Dio 46, 18: τὴν τε γυναῖκα προαγωγέθειν καὶ τὴν θυγατέρα μοιχεύειν. V. ö. Donat. apud Serv. ad Verg. Aen 6, 623.

<sup>7)</sup> Gell. 12. 12.

<sup>8)</sup> Inv. 2. V. ö. Dio C. 46, 6.



Kétségkívül fogadott ő el jutalomdíjakat patronusi szolgálataiért is; de különben csekély apai örökségéhez járult még Terentia jelentékeny hozománya<sup>1)</sup> s számos embernek kisebb-nagyobb hagyatéka, melyeket ő maga élete vége felé mindössze kbl. 2,500.000 forintra becsül.<sup>2)</sup>

Szükségesnek tartom ama körülmény kiemelését, hogy ciliciai proconsulását az *Invectiva* nem használja föl vádúl, bár Cicero ott, ha mindjárt megengedett úton-módon is, kbl. 275.000 forintot szerzett magának. Pedig adatain nem látszik nyoma valami nagy válogatásnak. A „*pedes fugaces*“ kifejezés (Inv. 3.) mintegy gyávassággal akarja bélyegezni Cicero azért, hogy 58-ban Clodius féktelen üldözése elől önkényt számkivetésbe ment.<sup>3)</sup> Ellenségei már consulsága végétől, később meg Clodiusék is avval a váddal izgatnak ellene, hogy a *lex Porcia*-t mellőzte s a Catilina-összeesküvés elfojtásában úgy viselte magát, mint valami korlátlan hatalmú uralkodó, mint valami „*rex*.“<sup>4)</sup> Eljárását az *Invectiva* „*crudelissimā proscriptio*“-nak nevezi.<sup>5)</sup> Szemére lobbantja ingatag, csélesap természetét, hogy állandó irányt nem követ, hogy sem a barátságban, sem az ellenséges érzelemben nincs megállapodott, határozott magatartása; Julius Caesarnak, a kinek azelőtt ellensége volt, a számkivetésből való visszatérése után hívéül szegődött; azoknak, a kiket tyrannusoknak nevezett, attól fogva kedvükben jár, míg a senatus-pártot örültnek és oktalannak mondja; Vatinius ügyét védelmébe veszi, Sestius felől rossz véleményt táplál, Bibulust pedig sértő kifejezésekkel illeti.<sup>6)</sup> E vádak közül azok, a melyek Caesar s Pompeius nevével és az optimatákkal vannak vagy hozhatók kapcsolatba, világosan a számkivetésből való visszatérése utáni időre vonatkoznak. Vatinius védelmezése, a mint egyik levélben olvassuk,<sup>7)</sup> 54-ben történt. Sestiust túlságba csapó különös viselkedése miatt sohasem szenvedhette.<sup>8)</sup> Védelmét is csak azért

1) Plut. Cic. 8. Ep. ad. Att. 2, 4.

2) Phil. 2. 16

3) Inv. 3. Hogy ez a vád több oldalról is fölmerült s Cicero nem semibe vette, bizonyítja az a körülmény, hogy a Sestiusért tartott beszédében hosszan mentegeti tőle magát (Cic. or. pro Sest. 16—23.)

4) Ad. fam. 5, 2.

5) Inv. 3.

6) Inv. 4.

7) Ad. fam. 1. 9. Ugyanott mentegetődzik Lentulusnak, a ki e különös védelem elvállalásának okát kívánta tőle megtudni.

8) Ad. Quint fr. 2, 3, 5: Domum, ut debuimus, ad eum statim venimus, cique nos totos tradidimus, idque fecimus praeter hominum opinionem, qui nos ei iure succensere putabant, ut humanissimi gratissimique et ipsi et omnibus videremur, itaque faciemus. — 2. 4, 1: Illud, puod tibi curae saepe esse intellexeram, ne cui iniquo relinqueremus vituperandi locum, qui nos ingratos esse diceret, nisi illius perversitatem quibusdam in rebus quam

vállalta el, hogy az emberek hálátlannak ne mondják az iránt, a ki a számkivetésből való megszabadításában oly buzgóságot fejtett ki, s mert testvére, Quintus, is többször serkentette őt a Sestiussal való barátság föntartására.<sup>1)</sup>

Caesar laudatioja az 56-ik évből való; e vezeklés-számba menő magasztaló beszédet maga is »*subturpicula παλινοδία*«-nak nevezi.<sup>2)</sup> Hogy M. Bibulust Cicero mikor sértegette,<sup>3)</sup> arra nézve nem találok kellő tájékozást. Bibulust 59-ben az optimata-párt nagy erőfeszítéssel Julius Caesar consultársává választatja ugyan, de a másik párt — élén Vatiniussal és Clodiussal — rövid idő múlva elzárkózásra kényszeríti őt erőszakoskodásával s attól fogva csak az égi jelek figyelésére és fanyarhangú rendeletek kibocsátására szorítkozik consultársa törekvéseinek megakadályozása végett. Ebben az időben ír róla csipkedő hangon Atticusnak s egy rendeletét *archilochusi*-nak nevezi.<sup>4)</sup> Úgy látszik, a Cicero-féle *Invectiva* eme helye: »*Bibuli patientiam culpavi*« (4. fej.) szintén Bibulus consulságára vonatkozik. Hogy Bibulus haragját hasonló csipkedésekkel, vagy másképen magára vonta Cicero, bizonyítja egy 50-ben kelt levele, melyből az tűnik ki, hogy kereste is Bibulussal szemben a barátságot, de nem bírta (annak) bizalmatlanságát megszüntetni.<sup>5)</sup>

Föltűnő, hogy az *Invectiva* vádai közt egy sincs olyan, melyet az 54. év utáni időre lehetne vonatkoztatnunk. A határozottan megjelölhető esetek közül Vatinius védelmezése esik legkésőbbre, az 54. évre. Magában véve nincs ebben semmi különös; de igenis, föltűnővé teszi az a körülmény, hogy a Cicero-féle *Invectiva* olyan viszonyokat s tényeket is emleget s olyan hürokat is penget, a melyek Caesar halála utáni időt tesznek föl. Ha a Sallustius-féle *Invectiva* is annyira ment volna előre a tények és adatok idejét illetőleg, bizonyára nem mulasztotta volna el szemére hányni Cicerónak a Caesar-Pompeius-féle polgárháború kitörésekor tanusított tévovázását s Caesar kegyének Pharsalus után második kiadású haj-

*humanissime ferremus, scito hoc nos in eo iudicio consecutos esse, ut omnium gratissimi iudicemur. Nam defendendo moroso homini cumulatissime satis fecimus.* — V. ö. Ep. ad Att. 3, 20. XI, 7. Inv. in Sall. 4. — A későbbi időre nézve: Ep. ad fam. 7, 32, 1 (51-ből). 5, 90, 5 (49-ből). Att. 8, 17, 2 (48-ből) stb.

<sup>1)</sup> Ep. ad Quint. fr. 2, 3, 5. — U. o. 6: Quae tibi eo scribo, quod me de retinenda Sestii gratia litteris saepe monuisti. — U. o. 4, 1.

<sup>2)</sup> Ep. ad Att. 4, 5, 1.

<sup>3)</sup> Inv. in M. Tull. 4.

<sup>4)</sup> Ep. ad Att. 2, 20, 4: Bibulus hominum admiratione et benevolentia in caelo est. Edicta eius et contiones describunt et legunt. Novo quodam genere in summam gloriam venit. Populare nunc nihil tam est, quam odium popularium. Haec quo sint eruptura timeo. — U. o. 6: Comicia Bibulus cum *Archilochio edicto*. . . distulit.

<sup>5)</sup> Ep. ad fam. 2, 17, 6—7. V. ö. Or. ad pont. de domo sua 15.

hászását; kapva-kapott volna az alkalmon, hogy nevetségessé tegye gazdag, de fiatal gyámleányával, Publiliával, vénkorában kötött házasságát. Ily késő vonatkozásai azonban a Sallustius-féle *Invectivá*-nak nincsenek s már ez az egy körülmény is erősen megingatja ama föltevés helyességét, hogy a két *Invectivát* — ha szabad úgy fejeznem ki magamat — egy bordában szőtték.

De a Sallustius és Cicero közt folyt ellenségeskedés illetén ki-törését nem is tehetjük kijebb az 50-ik évnél. Ebben az évben történt, hogy Sallustiust erkölcstelen élete miatt, de kétségtelenül politikai okokból,<sup>1)</sup> Appius Claudius Pulcher censor a *senatus lectio* alkalmával kitétette a senatusból. Hogy a kiütásitásnak politikai oka volt, bizonyítja az a körülmény, hogy nem csupán Sallustius, vagy még egy-két senator járt így, hanem vele együtt minden libertinus és számos Caesar-párti nemes.<sup>2)</sup> Tisztvársa, L. Calpurnius Piso, ám-bár mint Caesar ipa szintén sújthatott volna rovással többeket, a kik veje ellenfelei voltak, nem tette azt; de Claudiusnak sem szegült ellene, mert tudta, hogy a kiket társa a senatusból kiselejtez, azok mind határozott Caesar-pártiakká válnak.<sup>3)</sup> Sallustius is Caesarhoz ment Galliába s csak vele tért vissza Rómába 49-ben mint quaestor.<sup>4)</sup>

Az imént Dio Cassius nyomán bemutatott politikai helyzet-kép tökéletesen megfelel mind a történeti, mind a személyi viszonyoknak. Nem ütközöm meg azon, hogy a Ciceronak tulajdonított *Invectiva* azt a »*ensorium eloquium*«-ot nem egyedül a Claudius művének, hanem vele együtt a Pisonának is mondja; tudom ugyanis, hogy a censori rovás és büntetés csakis mindkét censor megegyezésével jöhetett létre. Asconius sem censorról, hanem censorokról beszél.<sup>5)</sup> De föltűnő az, hogy a szerző Ciceroval nem csak Appius Claudius, hanem L. Pison is »*integerrimus vir*«-nek nevezeti, azt a Pison, a kit 56-ban a törvénszék,<sup>6)</sup> 55-ben pedig a senatus előtt<sup>7)</sup> minden nemesebb emberi vonásokból kivetkőztetett.

1) Dio Cassius 40, 63.

2) Dio C. 40, 63, 3: πλείστους γάρ και τῶν ἰσπέων και τῶν βουλευτῶν διέ-γραψεν, ἐπιμασάμενος τὸν συνάρχοντα κτλ.

3) Dio C. 40, 63. 2: και γάρ τιμηται τὸν χρόνον τοῦτον ἔτε Κλαύδιος ὁ Ἄππιος και ὁ Πισων, καιτοι μὴ βουληθεῖς, ἐγένοντο. και οὗτος μὲν διὰ τὴν συγγένειαν ὑπῆρχε τῷ Καίσαρι, ὁ δὲ δὴ Κλαύδιος, ἠναντιοῦτο μὲν αὐτῷ (τὰ γάρ τοῦ Πομπηίου ἤρειτο), οὐκ ἐλάχιστα δὲ και ἄκων ὠφέλησεν. — 4: Ὁ γάρ Πισων οὐτ' ἄλλως πρά-γματ' ἔχειν ἐθέλων και πρὸς τὴν τοῦ γαμήρου φιλίαν πολλοὺς θεραπεύων αὐτὸς μὲν οὐδὲν τοιοῦτον ἐποίησεν, ἐκείνῳ δὲ οὐκ ἀντέπραξε πάντας μὲν τοὺς ἐκ τῶν ἀπελευ-θέρων συχοῦς δὲ και τῶν πᾶνυ γενναίων, ἄλλους τε και τὸν Κρίσπον τὸν Σαλούστιον τὸν τὴν ἱστορίαν συγγράψαντα, ἀπελάσαντι ἐκ τοῦ συνεδρίου.

4) Inv. in Sall. 6.

5) Asc., „Quod cum illi in senatu a censoribus obiectum esset.“

6) Cic. or. pro Sest. §. 17—24.

7) Cic. or. in Pisonem.

Sallustius tehát 49-ben quaestori ranggal tért vissza Caesarral s így ismét megnyílt előtte a senatorság a Sulla-féle *senatus lectio* szerint hivatala letelte után. Különben már mint quaestor is megjelenhetett, sőt nyilatkozhatott a senatusban. Mindjárt 49-ben küldi őt és Basilus Caesar Illyricumba egy hadtesttel a Pompeius-pártiaktól szorongatott C. Antonius fölszabadítására, a mi azonban nem sikerült nekik.<sup>1)</sup> 48-ban nyoma vesz; de minden valószínűség oda mutat, hogy ő is azokhoz az adósságba mérült emberekhez csatlakozott, a kik a pharsalusi csata előtt, mikor Caesar helyzete nem valami jó reménnyel bízta a váró párthíveit, M. Caelius Rufussal élükön a gazdátlan helyzet kizsákmányolására szövetkeztek. A Cicero-féle *Invectiva* legalább e csöcselék közé vezet bennünket Sallustius viselt dolgainak fonalán.<sup>2)</sup> Milo, a ki már több mint négy évig hasztalanul táplálta magát a szabadulás reményével, szintén csatlakozott e fölkeléshez, melyet Rómából Italia délibb vidékeire szorítottak ki s ott azután Milo és Caelius elestével csakhamar véget is ért. Ilyen nagyobb Caesar-ellenes vállalatban való részvételére enged következtetnünk a Caesar bocsánatát várva váró Ciceronak Atticushoz intézett egyik levele, melyben keserűen panaszkodik, hogy Caesar fűnek-lának megbocsát a nélkül, hogy a vétségről tudomást szerezne. Még Sallustiusnak is megbocsátott — írja — s lefoglalt javait visszaadatta neki.<sup>3)</sup>

De nem csupán Sallustiusnak inént vázolt zavaros élete indított engem arra a föltevésre, hogy a közte és Cicero közt folyt ellenségeskedés olyan *invectiva*-szerű kitörésre az 50-ik év után alkalmat nem igen talált. Asconius nyomán pontosabban megjelölhetjük e támadások idejét. Azt mondja ugyanis, hogy 52-ben Qu. Pompeius, C. Sallustius és T. Munatius Plancus néptribunusok Clodius meggyilkolásából kifolyólag Milo ellen lázító, Cicero ellen pedig, a ki őt oly buzgón védelmezte, gyűlöletes beszédekert tartottak. S a sokaság legnagyobb része föl volt ingerülve nem csak Milo, hanem a gyűlöletes védelem fölállalása miatt Cicerora is. Későbbben azonban Pompeiusról s Sallustiusról az a gyanú terjedt el, hogy Miloval és Ciceroval kibékültek. Plancus azonban állhatatosan megmaradt ellenséges álláspontján s nem szűnt meg tovább is izgatni Cicero és Milo ellen. Cicerot azzal fenyegette, hogy törvény elé fogja idézni.<sup>4)</sup>

1) Oros. 6, 15. 8.

2) Inv. in Sall. 6.

3) Cic. Att. 11, 20.

4) Asc. Argum. ad or. Cic. pro Mil. Inter primos et Qu. Pompeius et C. Sallustius et T. Munatius Plancus tri. uni pl. inimicissimas conciones de Milone habebant, invidiosas etiam de Cicerone, qui Milonem tanto studio defenderet. Eratque maxima pars multitudinis infensa non solum Miloni, sed ipsi etiam,

Asconius értesít, hogy Qu. Pompeius és Sallustius izgató beszédeikben hangoztatták, hogy Miló keze működött ugyan Clodius meggyilkolásában, de a terv valamely nagyobb embertől indult ki.<sup>1)</sup> Cicero e névtelen vádat magára vonatkoztatta!<sup>2)</sup>

A fődolog itt annak kiderítése, hogy mikor történhetett Qu. Pompeius és Sallustius kibékülése Ciceróval és Milóval. Együtt említem e két nevet, mert természetesen látszik, hogy a kibékülés a vádlottal és védőjével egy időtájban történt meg. A főtebb ismeretett helye Asconiusnak azt bizonyítja, hogy a három néptribunus közül, a kik Milo és Cicero ellen nyíltan lázítottak, Pompeius és Sallustius még a Milo-per tárgyalása előtt, a mely ugyanazon évi április 11-kén esett, hagytak föl ellenséges maguktartásával, mert e gyanú említése után közvetlenül mint ellenkező esetet hozza föl, hogy Plancus nem tágitott.<sup>3)</sup> A kibékülés útját minden valószínűség szerint Milo pénze egyengette.<sup>4)</sup> Azt határozottan állítja Asconius, még pedig hivatalos följegyzések alapján, hogy Clodius megölése napján, január 18-kán, C. Sallustius és Qu. Pompeius tartott izgató beszédet Milo ellen,<sup>5)</sup> s az izgatást napról napra folytatták Qu. Pompeius consullá választásáig, a mi február 25-kén történt.<sup>6)</sup> A kibékülés -- úgy látszik -- ezután nem sokára megtörtént, legalább Milo és Cicero, meg Sallustius között; Qu. Pompeiust ugyanis még később is együtt-működésben látjuk Asconius tudósításában Munatius Plancussal.<sup>7)</sup> Az igaz, hogy ez a kiengesztelődés nem lehetett valami mély alapon nyugvó s nagyon magán viseli a pillanatnyi érdek bé-

propter invisum patrociniū Ciceroni. Postea Pompeius et Sallustius in suspicionē fuerunt in gratiam rediisse cum Milone ac Cicerone. *Plancus autem infestissime perstitit*, atque in Ciceronem quoque multitudinem instigavit.

<sup>1)</sup> Asc. ad c. 18. or. Cic. pro Mil.: Qu. Pompeius Rufus et Sallustius tribuni fuerunt, quos significat. Hi enim primi de ea lege ferenda populum hortati sunt et dixerunt manu Milonis occisum esse Clodium, consilio vero maioris alicuius.

<sup>2)</sup> Cic. Mil. 18: scitis. iudices, fuisse, qui in hac rogatione suadenda dicerent Milonis manu caedem esse factam, consilio vero maioris alicuius. Videlicet me latronem ac sicarium abiecti homines et perditii describebant.

<sup>3)</sup> L. főtebb <sup>4)</sup> alatt.

<sup>4)</sup> Argum. ad Cic. or. pro Mil.: populo tributum singula millia aeris ad defendendos de se rumores dedisse (Milonem).

<sup>5)</sup> Ascon. ad or. Cic. pro Mil. 17: Hoc significat eo die, quo Clodius occisus est, concionatum esse mercenarium eius tribunum pl. Sunt autem concionati eo die, *ut ex actis apparet*, C. Sallustius et Qu. Pompeius, utrique et inimici Milonis et satis inquieti.

<sup>6)</sup> Asc. ad c. 25. or. Cic. pro Mil.: Prius etiam, quam Pompeius tertium consul crearetur, tres tribuni, Qu. Pompeius Rufus, C. Sallustius Crispus, L. Munatius Plancus, cum *quotidianis concionibus suis* magnam invidiam Miloni propter Clodium excitarent, prodixerant... etc.

<sup>7)</sup> Arg. Asc. ad or. Cic. pro Mil.: Dicturum quoque diem Ciceroni Plancus ostendebat; postea Qu. Pompeius idem minitatus erat.

lyegét; de Milónak és Cicerónak elég lehetett annyi, hogy legalább egy időre betömhették a három főizgató közül kettőnek a száját. Mikor már a Milo-ügy bíróság elé került április 11-dikén, nem volt többé kénytelen Cicero sem félni az izgatók lármájától s nyíltan nevezi őket elvetemült, gonosz embereknek.<sup>1)</sup> Legalább Asconius e megbélyegző bifejezést Qu. Pompeius Rufusra és Sallustiusra vonatkoztatja.<sup>2)</sup> A kibékülésnek tehát Sallustius, meg Milo és Cicero közt, a mennyiben a viszonyok természeténél fogva föltehetjük, hogy egy időben történt, még az 52-ik évben kellett létre jönnie, még pedig körülbelül másfél hónappal a Milo-per tárgyalása előtt. Az ítélet következtében ugyanis Milo számkivetésbe ment, s nem térhetett vissza többé Rómába; 48-ban pedig, mikor a Caelius Rufus-féle forradalom támogatására Massiliából Dél-Itáliába ment, Cicero távol volt Itáliából.

Ha tehát figyelembe vesszük, hogy a Sallustius-féle *Invectiva* legkésőbbi keletű vádja az 54-ik évből van véve s hogy Sallustius és Cicero közt az 52-ik év februáriusa vége vagy márcziusa eleje felé kibékülés jött létre: arra a következtetésre jutunk, hogy olyatén támadásoknak, a minőket a két *Invectiva* mutat föl, 54. és 52. közt kellett lefolyniok. Ilyen ellenkezések állandók lehettek azon időben a Clodiussal tartó Sallustius s Clodius halálos ellensége, Cicero közt. Cicero Milo védelmében Clodius fölbérelt emberének nevezi az egyik néptribunust azok közül, a kik Clodius meggyilkolása napján az összecsődült néphez lázító beszédeket intéztek. Asconius a hivatalos iratokból kimutatja, hogy azon alkalommal Sallustius és Qu. Pompeius mondott olyan beszédet; de abból, hogy a Pompeius beszéde lázítóbb volt, azt következteti, hogy Cicero őt nevezte Clodius *tribunus mercenarius*-ának.<sup>3)</sup> Hasonló jelzőtől tehát Sallustius sem állhatott távol.

Hogy a Cicero-féle *Invectiva*-t ebbe az időközbe beilleszteni nem lehet, fölösleges említeni is. Hiszen Sallustius életét, persze tisztán csak árnyoldalainak kiemelésével, egész addig vázolja, midőn Numidiából visszatérve drága kerteket s egyéb birtokokat vásárol, s megveszi Caesar tiburi villáját is. A műnek mind compositioja, mind dispositioja ügyes, s gondos előkészületre vall. Nyolcz fejezetre osztható, melyek közül az első négy a *Sallustius-Invectiva* vád-

<sup>1)</sup> Cic. or. pro Mil. 18: *abieci homines et perdit.*

<sup>2)</sup> Asc. ad loc.: Qu. Pompeius Rufus et Sallustius tribuni fuerunt, quos significat.

<sup>3)</sup> Cic. or. pro Mil. 17: Quo die... insanissima concio *ab ipsius mercenario tribuno pl.* est concitata. — Ascon. ad loc.: Hoc significat eo die, quo Clodius occisus est, concionatum esse mercenarium eius tribunum pl. Sunt autem concionati eo die, ut ex actis apparet, C. Sallustius et Qu. Pompeius, utriusque et inimici Milonis et satis inquieti. Sed videtur mihi Qu. Pompeium significari. *Nam eius seditiosior fuit concio.*

jaival, az utolsó négy pedig Sallustius személyi viszonyaival foglalkozik. Az első rész első fejezete bevezetés, a második rész utolsó fejezete pedig, egy kis átmenettel, a befejezés. A második rész avval kezd, hogy Sallustius atyja akkor követett el legnagyobb hibát, mikor fiának életet adott. Gyermekkorával nem foglalkozik, mert nem akar úgy tűnni föl, mintha atyját akarná vádolni, a ki akkor még rendelkezett vele; de elég is bemutatnia ifjúságát, hogy gyermekkori rosszaságára következtetni lehessen. Az apai házat még atyja életében áruba bocsátotta s e tettével csak siettette atyja halálát. Nem szégyenli, úgymond, kérdezni, ki lakik P. Crassus házában, mikor ő azt sem tudja megmondani, ki lakik atyjától öröklött házában. De ifjúkorából kilépve sem javult meg, hanem tagja lett egy titkos szövetségnek, a miért kétszer került bíróság elé s csakis a bírák megvesztegetése által, a mire végső vagyona is ráment, sikerült fölmentését kieszközölnie.<sup>1)</sup> Első hivatala a quaestorság volt s ez által bejutott a senatusba. De 50-ben a censorok beismert adulterium miatt kizárták s ő is oda sietett, a hová a köztársaság többi söpředéke. A győző quaestori ranggal hozza vissza s így újból megnyílik előtte a senatus. Quaestorsága alatt és után Róma legelveteműltébb s legelégedetlenebb elemeivel czimborál. Praetorságot nyer. Proconsulsága alatt roppant vagyont szerez zsarolásával s hogy törvény elé ne kerüljön érte, mintegy 150,000 forintban egyez ki Caesarral; megveszi tiburi villáját is, s drága kerteket és birtokokat vásárol.

Ezen életadatok, ha tovább nem, legalább is a 44-ik évig terjeszkednek, de vannak az *Invectiva*-ban olyan kifejezések, a minőkkel Cicero Caesar hatalmának tetőponján fölhozakodni nem mert volna. Az ilyen kifejezések ugyanis: *„nisi forte in ea te castra coniecisti, quo omnis sentina reipublicae confluxerat“* (16), *„posteaquam res publica armis opperassa est, idem a victore, qui exules reduxit, in senatum per quaesturam reductus est“* (17), *„ne causam diceret, sestertio duodeciens cum Caesare paciscitur“* (19), vagy ez is: *„refer, unde . . . villam C. Caesaris . . . paraveris“* (u. o.), mint a melyek Caesarra árnyékot vetnek, a caesari senatusban el nem hangozhattak. De van egy helye, mely valamennyinél határozottabban megjelöli nekünk

<sup>1)</sup> Az ilyen szövetségek (sodalicia), oly célra alakultak, hogy hivatalra pályázóknak a szavazatok megszerzésében segítsenek. Az ilyen collegiumokat egy 64. évi senatus-consultum eltörölte ugyan, de 58-ban egy Clodius javasolta törvény nemcsak a régieket állítja vissza, hanem újak fölállítását is megengedi. (Cic. *Sest.* 25. *Pis.* 4. *Asc.* ad loc. — *Dio Cass.* 38, 13). Sallustiusnak ilyenben való részvételét a quaestorság elnyerése (58.) előtt említi az *Invectiva* s e szerint valószínűleg a *lex Calpurnia* (67.) alapján került perbe. A *lex Licinia* (55.) csak ilyen társulatok visszaéléseinek következménye lehetett.

azt az időhatárt, melynél korábban nem keletkezhetett. Midőn ugyanis a Sallustius-féle *Invectiva* azon vádja ellen védekezik az állítólagos Cicero, hogy consulsága idején a Catilina-összeesküvés elnyomásában önkényű, erőszakos rendszabályokat alkalmazott, azt kérdezi viszont, hogy nem áll olyan dolgot róni föl neki hibául, a mit *historiái*-ban dicsőségének tart.<sup>1)</sup> *Historiae*-nek kétségkívül a Catilina összeesküvés történetét nevezi. Azt pedig Sallustius Caesar halála után írta, mert jellemzésében mint megholtól emlékezik meg róla.<sup>2)</sup> Dietsch ugyan a mű keletkezését a 44-ik évi Martius és 43. évi Deczember hó közé teszi;<sup>3)</sup> de ha fölteszük is, hogy már Cicero életében, tehát a 43. évi Deczember 7-ike előtt, nyilvánosság elé került, még akkor is hihetetlennek kell tartanunk ilyen csetepatét akár az egyik, akár a másik részről a senatusban, mikor tudjuk, hogy Sallustius a provinciájából való visszatérte után visszavonult a közéletől, Cicero pedig már a 44-ik év kora őszétől más ügyek nagyon is lefoglalták.<sup>4)</sup>

A két *Invectiva*-t tehát határozottan el kell választanunk egymástól, s az utóbbit, melyet Cicerónak tulajdonít a hagyomány, olyan szónoki gyakorlatnak tartanunk, melynek szerzője a Sallustius-féle *Invectiva*-t tartotta szemé előtt s bizonyára ismerte Sallustius életrajzát is, talán épen azt, a melyet Asconius írt, de ránk nem maradt.<sup>5)</sup> Mert a stilusnak némi csekély hasonlatossága s a vádak alantjáró hangjának egyezése nem azt bizonyítja, hogy a két *Invectiva* egy szerzőtől való, hanem csak annyit, hogy a Cicero-féle *Invectiva* szerzője a Sallustius-féle *Invectiva*-t szem előtt tartotta s talán épen az volt a föladata, hogy képzelje magát Cicero helyzetébe s válaszoljon Sallustius vádjaira. Az anyag ügyes beosztása és elrendezése kellő előkészületre vall, az előadás higgadt hangja és nyugodt menete pedig olyan szerzőre, a kinek lelkére a vádak befolyást nem gyakoroltak, tehát a kinek csupán csak föladatának sikeres megoldása lebegett szemé előtt. Az a körülmény, hogy vád-adatainak felsorolásában a chronologiai vonatkozásokat s a történelmi háttért figyelmen kívül hagyta, szintén megerősíti azt

<sup>1)</sup> Inv. 3: neque te tui piget, homo levissime, cu n ea culpas, quae *historiis* mihi gloriae ducis? an turpius est scribentem mentiri quam illum palam in hoc ordine dicentem?

<sup>2)</sup> Sall. Cat. 53, 6: Sed *memoria mea* ingenti virtute divorsis moribus *fuere viri duo*, M. Cato et C. Caesar. V. ő. u. o. 54.

<sup>3)</sup> Sallustius kiadása (Lipcse. 1864) bevezetésében a 23. lapon.

<sup>4)</sup> Nem tudni, mekkora hitre számíthat az a kései eredetű tudósítás, hogy a Caesar halála után fölmerült zavarokban megújul köztük az ellenségeskedés (*Merovillaeus*), melyet Sallustius házassága Terentiával még mérgeesebbé tesz (*Qu. Estangius*); de ha úgy volt, akkor sem változtat a dolgon. L. alább, a Terentiára és Tullióra vonatkozó vizsgálatnál.

<sup>5)</sup> Schol. ad Hor. Sat. 1, 2, 41.



a véleményt, hogy nem tekinthető egyébnek rhetorikai próbánál s annak is a későbbi időből. 43-ban a feleségére és leányára vonatkozó vádakra is másként felelt volna Cicero, mint a hogy az *Invectiva* teszi.<sup>1)</sup>

Láttuk főntebb, hogy a Sallustius-féle *Invectiva* biztosan meghatározható vádadatai közül a legkésőbbi az 54. évre esik; azt is igyekeztem kimutatni, hogy olyan kitörése a Sallustius és Cicero közt folyt ellenségeskedésnek az 52-ik évnél későbbben nem történhetett. Sallustius ugyan csak 50-ben a senatusból való kirekesztése után távozott Rómából; de 51-ben meg Cicero Ciliciába ment s onnak csak az 50. év augusztusa elején indult vissza; Rómába pedig részint a hajózásra nézve kedvezőtlen széljárás, részint Athénben, Patraeben s más helyeken való hosszabb megállapodása miatt csak a 49. évi Januárus 4-én érkezett meg.<sup>2)</sup>

A lehető teljesség szempontjából hozzáteszem még, hogy Cicero Terentiától 46-ban vált el, Tullia pedig 44-ben halt meg. A Sallustius-féle *Invectiva* illető helyén Terentiáról mint még Cicero feleségéről s Tulliaról mint előről van szó.<sup>3)</sup> Tullia első férjhezmenetele, t. i. Pisóhoz, az 58-ik évben történt; de már 57-ben mint özvegy fogadja hazatérő atyját Brundisiumban.<sup>4)</sup> A következő év áprilisában jegyzi el Furius Crassipessel,<sup>5)</sup> s nemsokára következik a házasság,<sup>6)</sup> melynek hogy milyen vége lett, nem tudni. Az 55-ik év végén még állott;<sup>7)</sup> 51-ben pedig, mialatt Cicero távol van Ciliciában, Tullia újabb férjhezmenetelére folynak tárgyalások, s harmadik házassága Dolabellával még Cicero távolléte alatt, 50-ben, megtörténik.<sup>8)</sup> Hogy Tullianak Crassipessel kötött házassága miért szűnt meg, nem tudjuk. Némelyek szerint Crassipes halála folytán, s akkor az a Crassipes, a kihez Cicero egy 50-ben Ciliciában kelt levelében kérés-sel járul,<sup>9)</sup> vagy az, a kiről 49-ben azt írja, hogy Pompeiust elhagyta,<sup>10)</sup> egyik sem az ő volt veje.<sup>11)</sup> Mások meg úgy vélekednek, hogy ez a házasság válás folytán bomlott szét, mert nincs semmi alapunk arra a föltevésre, hogy az említett Crassipesek különböző személyek, s tudjuk, hogy Cicero Dolabellával is föntartotta a jó viszonyt Tullia-

1) Inv. in Sall. 3.

2) Ihne, Röm. Gesch. 6, 488.

3) Inv. in M. Tullium 2.

4) Cic. or. pro Sest. 63.

5) Ep. ad Quint. fr. 2, 4, 2; 5, 1; 6, 1. Ad fam. 1, 7, 11.

6) Ep. ad Att. 4, 5, 3.

7) Ad fam. 1, 9, 20.

8) Ad Att. 7, 3, 12.

9) Ad fam. 13, 9.

10) Ad Att. 9, 11, 3.

11) Pauly's Realenc. s. v. Furius Crassipes.

tól való elválása után;<sup>1)</sup> arra meg egy 50-ben kelt levele elég bizonyítékot nyújt, hogy akkor már Crassipes iránt nem viselkedett valami barátságos érzéssel.<sup>2)</sup>

Ha tehát fölvetné valaki, a mint méltán föl is vetheti, hogy Sallustius nem nyilatkozott volna oly kiméretlenül Tulliaról, mint férjes nőről, határozottan válaszolhatjuk, hogy Tulliaról nem lehet kimutatni, hogy 54—51-ig mint férjes nő élt-e, vagy mint özvegy. Crassipessel még az 55-ik év végén együtt élt. Hogy mikor és mi okból történt elválásuk, ismeretlen.

Fejtegetésemben, azt hiszem, sikerült elég világos magyarázatát adnom ama meggyőződésnek, hogy a Sallustius-féle *Invektiva* t nem lehet csak úgy könnyedén apokryphnak nyilvánítani, mint a Cicero-félet. A Sallustius-féle *Invektiva* a rögtönzés jellemét viseli magán, s a gondolatok egymás mellé helyezése, meg az előadás gyors menete izgatott lelki állapotot árul el. E tekintetben sem lehet tehát kétségbe vonni, hogy az Sallustius-tól származik. Nem látszik azonban kidolgozásában annyi gondosság, hogy föltehetnők, hogy Sallustius maga írta volna le a nyilvánosság számára. Erre nem is lehetett semmi oka. De erős a meggyőződés, hogy Sallustius valóban elmondotta azt a beszédet Cicero ellen a senatusban, melynek a mi *Invektivá*-nk a hivatalos acták után készült reproductiója, s aligha csalódom, ha föl merem tenni, hogy Asconius szötte azt be Sallustius életrajzába, melynek létezését egy Pseudo-Acro-féle scholion bizonyítja.<sup>3)</sup> Hogy ő a hivatalos iratokat lelkiismeretesen átkutatta, arról a már föntebb idézett helyén<sup>4)</sup> kívül ránk maradt iratainak több helye tanúskodik.

Nem szabad tehát Quintilianus ítélőképességén könnyedén pálcát törnünk; a kérdés tüzetes vizsgálata az ő javára dönt. Ha az ő két idézetének helyességét kétségbe vonjuk, a legfigyelemre méltóbb egyetlen alapot is kirúgjuk lábunk alól. Pedig egyik helye nemcsak azt bizonyítja, hogy az *Invektiva* Sallustiusi eredetéről meg volt győződve, hanem azt is, hogy a senatusban előadott beszéd hiteles reproductiója vagy pedig hagyományozása felől nem volt kétsége.<sup>5)</sup>

CSERÉP JÓZSEF DR.

<sup>1)</sup> U. o. s. v. Tullia.

<sup>2)</sup> Ad Att. 7, 1, 8.

<sup>3)</sup> Schol. ad Hor. Sat. 1, 2, 41.

<sup>4)</sup> Ascon ad c. 17. or. Cic. pro Mil.

<sup>5)</sup> Quid? non Sallustius *directo* ad *Ciceronem*. in quem ipsum dicebat, *usus est principio* et quidem protinus. „Graviter et iniquo animo maledicta tua pateret, Marce Tulli?“ (I. O. 4, 1, 68.)

## A Kökényes—Rénold nemzetség Erdélyben,

Túróczi János krónikás (II. 15.) mondja: «*Kyquin és Rénold* eredete Spanyolországban keresendő; Margit királynéval, Szár László fia Béla király nejével együtt jöttek Pannoniába. E Bélának első neje t. i. Lengyelországból vala.»

A krónikás itt nagy hibát követ el. Szár László fiának, I. Béla királynak neje, igaz, lengyel származású volt, de Margitot csak III. Béla király második nejeként ismerjük. E Margit VII. Lajos francia király leánya és az 1183-ban elhalálozott angol trónörökösnek, Henriknek, az özvegye; 1186-ban férjhez ment III. Bélához. Vajjon a Margittal együtt Magyarországra bevándorolt Kyquin és Rénold francziák vagy spanyolok (a mint Túróczi mondja) voltak-e, meg nem határozható. Tény, hogy kettejük utódai Magyarországon »Kökényes—Rénold nembeliek;« éppen úgy, mint a bevándorolt Hunt és Pázmán, Gut és Keled ivadékai az ősök nevének összevonása által egy nemzetség ősatyjáivá lettek.

A két jövevényről nevükön kívül mitsem tudunk (1228-ban előfordul ugyan egy Kyquinus comes mint erdélyi birtokos — Hazai okmánytár VI. 22, — s ez valószínűleg az egyik bevándorolt) s egész század múlik el, míg nemzetségük két ivadéka: I. Mikod fiai II. *Mikod* és *Imre* tényleg működő személyként lép fel.

I. *Mikod*ról, ki valószínűleg a két jövevény egyikének a fia, mit sem tudunk; annál többet azonban fiairól, különösen pedig II. *Mikod*ról, ki mint vitéz katona és bölcs államférfiú különféle irányban tűntette ki magát.

Mindjárt az első alkalommal, a midőn megismerkedünk vele, nagy hősnak beválik. Történt ez pedig a stájer-osztrák hadjáratban, melyet IV. Béla cseh Ottokár ellen 1250-ben menesztett. Mikodnak azon föladata jutott, hogy a magyar határon lévő erős Minen várát (talán Brünn?) ostromolja. Midőn — a többi bárók között az első — erőszakkal akart a várba nyomulni s ott a magyar zászlót kibontani, lándzsadöfés következtében jobb kezén s jobboldalú bordáján sebesítettet. Innen az Alsó-Ausztriában fekvő Kirchsclag ellen vonult, melynek ostromlása alatt Béla király szeme előtt kődobás következtében jobb lábán csonttörést szenvedett, míg bal lábát lándzsával sértették. Ez érdemek jutalmazásául II. Bélától a zala-

megyei Lövő, Szepene és Bánd nevű helységeket kapta.<sup>1)</sup> Mostantól kezdve egész 17 évig mit sem hallunk felőle, mígnem IV. Béla családi viszonyai megint a tevékenység mezejére hívják.

Mint a trónörökös, V. Istvánnak, buzgó párthive, 1265/6 ban — az öreg király és fia között hevesen kitört viszályok alkalmával — elég alkalma nyílt arra, hogy István király szolgálatában kiváló érdemeket szerezzen.

Midőn István Erdélybe menekült, hogy onnan atyja ellen fegyveres ellenállást kifejtсен, Béla egy a Borsa nb. László vajda s testvére Gyula vezérlete alatt álló magyar-kún hadat küldött utána; Mikod és Imre, ezt azonban mások segítségével Dévánál legyőzték. Midőn azután István a nagyobb sereg élén ellene vonult Lőrincz nádor előtt Feketehalomba visszahúzódott, megint csak Mikod és Imre azok, kik az ostromoltak egyik kirohanása alkalmával a győzelmet elősegítették s az ellenséges fővezér elogatását lehelővé tették. Most a kún Menk vezérlete alatt új kún sereg jött Erdélybe, de ezt is István lelkesült serege, különösen Mikod és Imre csapata, csúfosan megverte, mire István már merhette Erdélyt elhagyni s a háború színhelyét Magyarországra áttenni; a Tisza felé vonult. Itt fogadta őt Ákos nb. Ernő bán, egy új sereg vezére; ezt is legyőzte, mely alkalommal Mikod a Csák nb. Péter segítségével a fővezért fogságba ejtette. Béla király erre unokáját (Anna hgnő fiát), Béla macsói herceget egy új hadsereg parancsnokává tette (seregében Güssingi Henrik nádor és fiai is voltak), mire a két had a pestmogyei Izsaszeg-nél döntő csatára összekocczantott. De a harcok istennője itt is István javára döntött. Mikod és Imre ez alkalommal is kitüntették magukat. Közreműködésüknek lehetett megköszönni, hogy Henrik nádor más ellenséges előkelő tisztekkel együtt fogságba került s hogy Preussel Henrik, budai várparancsnok megleletett, — de Mikod maga is nehezen sérült.

Meg is jutalmazta István e kiváló érdemeket. Miután szüleivel békét kötött, Mikodnak 1269-ben az Erdélyben fekvő Jenő (a Szamoson, a mai Dobokamegyében), Bortelek, Csobolótelek és Stepantelek nevű helységeket adományozta, mely adományozás 1270-ben újra megerősített<sup>2)</sup>

Vajjon Mikod 1269-ben tényleges vagy csak tiszteletbeli bán volt-e (mert István »bán«-nak czimezi őt) meg nem határozhatjuk; 1275. decz. 10-től 1276-ig azonban szörényi bán.<sup>3)</sup> Egy 1276-ban kiállított okiratban Mikod István bán neve alatt Szentmiklós birtokosaként fordul elő.<sup>4)</sup>

<sup>1)</sup> Fejér V. 2. 495.

<sup>2)</sup> Hazai okmánytár VI. 174. 240.

<sup>3)</sup> Fejér V. 2. 235. 240. Wenzel XII. 135. 144. 174.

<sup>4)</sup> Wenzel I. 73. (tévesen 1176-ra helyezve)

V. István halála után IV. László pártját fogta s e király kiskorúsága alatt — daczára annak, hogy annyi főúr ezalatt az ország békéjét és jólétét veszélyeztette — a béke és nyugalom embere maradt. Azért, s mivel IV. Lászlónak egynehány »expedició» alkalomával, hasznos szolgálatokat tett, megerősíté őt László 1279. jun. 29-én és július 11-én úgy Béla mint István adományozásaiban, melyek az előttünk már ismerteken kívül, még a dobokamegyei Dobokavártalva (ma Doboka), Losárd, Igricztelek és Kerékegyhát (a két utóbbi Tordamegyében) nevű helységekből álltak.<sup>1)</sup>

1283-ban tiszteletbeli bán s a nógrádmegyei Bágyonban birtokos Szolnoknembelieknek birtokosszomszédja<sup>2)</sup>.

Mikod testvéréről, Imréről 126<sup>5</sup>/<sub>6</sub> óta mit sem hallunk. Csak közvetlenül halála előtt, 1285-ben akadunk egy okíratra, melynek alapján a Maros mentén fekvő Koppán és Ivánkatelek nevű birtokait lelki üdve biztosítására a gyulafejérvári káptalannak hagyományozta s melyben elmondja, hogy e birtokokat IV. Bélától, szolgálatai elismeréséül kapta.<sup>3)</sup> Mikod bán és fiai megerősítik ez adományozást. Hogy Imre nemsokára ezután végrendelkezett és meghalt, bizonyítja ama körülmény, hogy fia, *János*, 1286. márczius 19-én Gyulafejérvárt ez adományozást helybenhagyja.<sup>4)</sup>

Ez adományozás magyarázatát adja különben Mikod maga. Azt mondja, hogy ő is, testvére is, atyjuk részéről valamikor tett fogadalom értelmében a szentföldre akartak vonulni; de mivel nem voltak azon helyzetben, hogy ezt saját vagyonuk alapján megtegyék, Fülöp, fermói püspök, pápai legátus, egy az egyháznak fizetendő 50 márkáig érő pénzösszeg fejében felmentette volna őket e kötelezettség alól. Imre azonban meghalt, mielőtt e felmentési összeget lefizették volna s ezért odaadja Mikod 1288. márczius 27-én Gyulafehérvárott kiállított okírata alapján a tordamegyei szentmiklósi birtokát (Kerékegyház és Koppán mellett) — melyet még IV. Bélától kapott -- Péter erdélyi püspöknek.<sup>5)</sup>

Pénzügyi nehézségei most szemláltomásra növekednek. 1294. márczius 31-én baranyamegyei birtokain tartózkodván, a pécsi káptalan előtt, nagyfalui birtokának egy részét, *rokonainak*, Kán nb. Siklósi Gyulának és Péternek, 50 márkáért elzalogosítja, megígéri egyúttal, hogy ez 50 márkát még 1294. november 30-án visszafizeti. A nevezett határnapon találkozunk ugyan vele Baranyamegyében, mint rokonainak bizalmi férfiával, de nem tudjuk, hogy elzalogosított jószágát kiváltotta volna.<sup>6)</sup>

<sup>1)</sup>Hazai okmánytár VI. 240.

<sup>2)</sup>Hazai okmánytár VII. 183. 184.

<sup>3)</sup>Fejér. V. 3. 310.

<sup>4)</sup>Fejér. V. 3. 332.

<sup>5)</sup>Wenzel. IV. 332.

<sup>6)</sup>Wenzel. X. 162. XII. 553.

1295-ben fiával, *Miklóssal*, ismerkedünk meg, a ki azzal mutatja be magát, hogy makótelki birtokát (a Maros mentén), a somosi erdővel s a hasági erdőrésszel (Alsó-Fejérmegyében), 30 ezüst márkáért Clementin erdélyi kanonoknak örökíti.<sup>1)</sup>

1297-ben eladja Mikod bán jobostelki birtokát (szintén Alsó-Fejérmegyében), Dávid fiainak: Péter, Márk és Istvánnak, továbbá Gud fia Péternek. Ez eladásba fiai: *Miklós*, *Demeter* és *Péter* beleegyeznek. Az illető okirat Jobostelken van kiállítva.<sup>2)</sup>

1298. január 13-án fiai (Miklós, Mera (?) és Péter), beleegyezésével szent-királyi (Aranyos mellett) és lónai birtokát felcseréli, a mennyiben értük Péter erdélyi püspöktől annak újvári és faludi jószágait kapja. Fennebbi napon Mikod bán még személyesen jelenik meg a gyulafejvári káptalan előtt.<sup>3)</sup> De ez már utolsó cselekvése. Még ez évben, 1298-ban, István budai kanonok és Domonkos káptalain jegyző előtt végrendelezik, mely alkalommal leányát, *Erzsébetet*, *Aba nb. »Chente« János nejét* s annak örökösait a dobokamegyei jeni és csobolai birtokainak örökösivé teszi.<sup>4)</sup>

Gyermekeiről a következőket tudjuk:

a) *Miklós*, mivel már 1295-ben találkoztunk, Róbert Károly királyt, midőn ez legelőször jött Erdélybe, Egregy nevű birtokában nagyszerűen fogadta, miért is a királytól 1310. december 8-án egregyi vámjogának emelését kapta.<sup>5)</sup> E Miklós fiai: *János* és *László* 1332-ben a kökényesi konventhez tartozó Békásmegyének a kegyurai.<sup>6)</sup> 1341. márczius 14-én a Miklós fiai: *László* és *Miklós* már *»Dobokai«*-ak.<sup>7)</sup> Miklós fia: *Dobokai János* előfordul 1348. május 8-án és 1350. szeptember 16-án.<sup>8)</sup> Utoljára ráakadunk 1366-ban. 1372-ben már nem él. Fia *László* felmerül 1366-ban; ennek fia *Miklós* 1372-ben (Fejér IX. 3. 638. IX. 4. 477).

b) *Péter* csupa inségből a Maros mentén feküdt újvári birtokát András erdélyi püspöknek adta zálogba s mivel ki nem vált-hatta, át is hagyta a püspöknek 1316. május 1-én: Fiai: *János*, *Péter* és *Dávid* beleegyeztek<sup>9)</sup>. E Péter 1332-ben mint a fent említett Békásmegyér kegyura még életben van.<sup>10)</sup>

c) Angelo, désvári prior, 1335 július 4-én kijelenti, hogy Pál belgrádi püspök részére azon 120 márkát átvette, melylyel *Mikod bán fia János* a püspöknek királyi ítélet alapján tartozott.<sup>11)</sup>

1) Wenzel. V. 131.

2) Wenzel. V. 179—215. Hazai okmánytár. VIII. 389.

3) Fejér. VI. 2. 149.

4) Wenzel X. 312.

5) Hazai okmánytár. VII. 362.

6) Anjoukori okmánytár. II. 632, 635.

7) Anjoukori okmánytár. IV. 78.

8) Anjoukori okmánytár. V. 178., 404.

9) Fejér VIII. I. 603.

10) Anjoukori okmánytár II. 635.

11) Fejér VIII. 4. 132.

d) Mikod bán leányáról, *Erzsébetről*, tudjuk, hogy fia, Aba nb. János, Mikodnak 1298-ban kiállított végrendeletét, 1326-ban az egri káptalan által átíratva<sup>1)</sup> s hogy 1356 november 4-én Szolnokmegyében feküdt hosszúmezei birtokát s a borzvai hegyet nővére fiainak (Vas Miklós neje volt az ő nővére), a Wass grófok őseinek hagyományozta.<sup>2)</sup>

*Imre fia János*, kivel 1286-ban találkoztunk, egy *Rénold* nevű fiut hagyott maga után, ki 1312. augusztus 28-án az erdélyi káptalan előtt Szolnokmegyében fekvő Ormánd és Képestelek nevű birtokait neje fivérének, a nográdmegyebeli Kathyz nb. Péternek (Péter atyja Mihály a későbbi Szécsényi Tamás erdélyi vajdának a nagybátyja) adományozta, a miből arra következtetünk, hogy 1312-ben még nem volt neki fia.<sup>3)</sup> E mellett különben még az is szól, hogy 1315-ben erdélyi birtokait: Aknay-t, Komlód-ot és Nyulast halála esetére az erdélyi káptalannak hagyományozta.<sup>4)</sup>

\* \* \*

Az előadottak szerint e nemzetség nemzedékrendi táblája következőleg alakul:

Kökényes 1186 I. Rénold

I. Mikod.

II. Mikod (István) 1250 † 1298					Imre 126 <sup>5/8</sup> † 1285
1275—1276. szörényi bán.					I. János 1286.
I. Miklós 1295—1310	Demeter 1297—1298	I. Péter 1297— 1332	II. János 1335	Erzsébet 1298	II. Rénold 1312—1315. Neje: Kathyz nb. Mihály leánya.
IV. János László 1332 1366	László II. Miklós 1341	III. János 1316	II. Péter, Dávid 1316. 1316.	férje: Aba nb. „Chente“ János 1298.	
László 1366—1372					
Miklós 1372.					

folytatják a nemzetséget mint „Dobokai“-ak.

DR. WERTNER MÓR.

<sup>1)</sup> Anjoukori okmánytár II. 268.

<sup>2)</sup> Hazai oklevéltár 261. Ugy látszik, hogy az 1307. és 1314-ben előforduló János, az Alia nb. „Chenche“ János fia (Anjoukori okmánytár VI. 318) a „Chente“ Jánossal azonos s hogy Alia (Aba helyett) tollhiba.

<sup>3)</sup> Anjoukori okmánytár I. 270.

<sup>4)</sup> Fejér VIII. I. 574.

## Irodalmi Szemle.

### Arad vármegye és Arad szab. kir. város története.

*Irtá: Dr. Márki Sándor. Második rész a török hódolástól napjainkig. Arad, 1895. Kiadja a monographia-bizottság. K. 4°. XIV. és 911.*

Egy munka befejező kötete fekszik előttünk, mely roppant terjedelménél fogva imponál s nem mindennapi munkásságról tesz tanúságot. Végig lapozva az előszót s terjedelmes tárgymutatót és tartalomjegyzéket, nem közönséges érdeklődés ébred bennünk a munka iránt, mely azon mértékben fokozódik, mennél tovább haladunk magának a könyv beltartalmának megismerésében. S itt mindjárt ki kell jelentenünk, miszerint monographiai irodalmunk Márki Sándor legújabb alkotásával, egyikével gyarapodott a legjobb és legalaposabb munkáknak.

A terjedelmes negyedréti könyv a XXIX-től a LXV. szakaszig terjed, 262 képpel és ábrával, mind kifogástalan, szép kivitelben; valamint általában a csinos kiállítás, szép papír és nyomás dicséretére válik a „Réthi és fia czégnek“, melynek nyomdájából a mű kikerült.

Szerző felettén érdekesen ecseteli a török hódoltság s a német befolyás küzdelmét egymással; az első bukásának okait és következményeit s az utóbbi hatását nemcsak Arad városára, hanem a megyére is; valamint a német befolyás bukását olyannak tünteti fel, mint a mely a Bocskai István nemzeti törekvéseinek és hazafias szellemének elmaradhatatlan következménye volt. A Bethlen Gábor korszaka Arad megye végzetes veszedelmét jelzé; a szerencsétlen lakosság megfogyva számban és tekintélyben egyik kézből a másikba megy át, mialatt végső pusztulása előkészül és végbemegy. Bethlen Aradot Lippával együtt átadja a töröknek, hogy egy lázadást megfenyítsen, mely Erdély és fejedelmének fölénye ellen volt intézve. Törökök, tatárok dúlják, fosztogatják a megyét minden irányban, mely nemsokára kietlen vadonná lesz, melynek sem magyar, sem német, sem török nem veszi hasznát. Az országgyűlés ilyen körülmények közt Arad megyét eltörli a törvényhatóságok területének soraiból s Zarándhoz csatolja, mi által szorosabban Erdélyhez fűződik. A helyzet I. Rákóczy György és utódai alatt csak lassan fordul jobbra; s Arad csak akkor kezd újból életjelt adni magáról, midőn a szerencsésen megindult tizenhét éves háború derűje a Maros melléki vidékre is rá veti a reménység első sugarát. Arad



vármegye felszabadulása a török járom alól újabb történelmének kedvező fordulópontja; a belső küzdelmek és politikai pártoskodások mellett is most már gyorsabban és biztosabban emelkedik fölfelé. Még ugyan Zaránd megyével közös területet képez, de növekedő politikai jelentőségénél, valamint értelmi fontosságánál fogva — a magyar nemzeti elem kellő érvényesülésével — mind jobban kidomborodik s érvényesíti történelmi befolyását a törvényhatóságok sorában. Nagyobb szabású betelepítések a birtokviszonyok rendezését teszik szükségessé, mi nem múlik el nehéz küzdelmek nélkül, ámbár a birtokos nemesség száma elenyésző csekélységre olvadt le. Ilyen körülmények közt új és élet-erős hajtások átültetése válik szükségessé.

De Temesvár szomszédsága, mely a karloviczi béke után még tizenkilenc évig török kézen marad, a határvédelemre való tekintetből szükségessé teszi az aradi határőrvidék katonai szervezését; mi a polgári elem anyagi és számbeli gyarapodását nem csekély mértékben apasztja vala meg. Az utolsó nemzeti felkelésben, Thököly és II. Rákóczy Ferenc mozgalmában élénk részt vett Aradmegye is; azonban katonai szervezete nem kedvezett a kuruczok törekvéseinek, kik tartós sikereket itt nem tudtak felmutatni. A szathmári béke jótékony következményei majd Temesvár visszafoglalása és Belgrád megvétele visszaadták Aradmegyének is sokáig nélkülözött létfeltételét, önkormányzatát.

A polgárosítás műve gróf Consbruch főispán közreműködésével javában folyt, midőn a kuruczvilág utolsó jelenetei folytak vala le a Peró és társai föle lázadásban, melynek politikai hátterét s valódi jelentőségét csak kevesen sejtették. Ezen időben a kamarai igazgatás Edelspacher Zsigmond kamarai tisztartó kezébe megy át, ki nagy érdemeket szerzett magának Aradmegye közigazgatási viszonyainak rendezése körül. II. József két ízben személyesen meglátogatja Aradot, mely alkalommal jóindulatának többféle találkozásunk.

Azonban a közbiztonsági állapotok Arad megyében sokáig nem javúlnak; rabló csapatok vonúlnak keresztül területén s ejtik rémületbe a védtelen vidéki lakosságot. Maga az alispán Forray András is a haramiak kezébe esik. Ezen garázdálkodások csak akkor érnek véget, midőn a betelepített lakosság legrakonczátlanabb része a ráczok, elhagyják a megyét és országot és Oroszországban új hazát keresnek és találnak maguknak. A Hóra lázadás következményei Aradmegyét sem hagyták érintetlenül; a nemzetiségi és kommunistikus izgatások itt is megérlelék véres gyümölcseiket. Tartós javulás e téren is akkor állott be, midőn II. József törekvéseinek eredménytelenségéről meggyőződött s az alkotmányt visszaállítá.

Az első tisztújítás Almásy Pál főispánsága alatt az új aera örvendetes bevezetésének tekinthető. A reform korszak báró Wenkheim József alatt, a nyilvános élet, a sokáig tespedező közszellem jótékony felfezdülésével kezdődik. Hogy Aradmegye és székvárosa a szabadság-

harczban milyen szerepet játszott s az ezt követő negyven esztendőben milyen átalakúláson ment keresztül, mindez szorosan össze van forrva nemzetünk legújabb történelmével, melynek egyik legérdekesebb, de egyszersmind leggyászosabb lapját képezi.

Aradvármegye és város monographiájának szerzője nemcsak nagy, hanem felettén hasznos munkát végzett; művének szelleme és irálya vonzó és tanulságos; alapos és körültekintő; forrásait valódi kritikai virtuozitással tudja megválasztani és csoportosítani s e tekintetben is magasan föléje emelkedik számos hasonló irányú műnek, melyek többnyire száraz anyag- vagy adathalmazot nyújtanak minden szakszerű választékosság és igazi történelmi érzék nélkül. A levéltári dohos bűz helyét Márki könyvében üde friss fuvalat pótolja; a lélekölő száraz forrásidézeteiket gördülékeny élénkség és változatosság cseréli fel; észre sem vesszük, honnan szedi elő adatait, melyeket élvezetes alakban talál elénk; ez az oka, hogy a roppant imponáló folianssal csakhamar megbarátkozunk s nem szívesen tesszük le kezünkéből.

Ha mégis van valami, mit óhajtottunk volna a könyvben megtalálni, úgy az a kronológiai rendszer alkalmazása olyképpen, hogy az évszámok a lapok oldalain feltüntetve lennének. A tájékozást kevésbé iskolázott olvasónál ez, felfogásunk szerint, nagyon megkönnyítené.

Nem zárhatjuk be sorainkat a nélkül, hogy szerzőnek szép és nagy munkájának befejezéséhez őszinte szerencsekívánatunkat ki ne fejeznők, becses művét pedig a mívelt olvasó közönségnek a legmelegbben ne ajánlanók.

*Dr. Lázár Gyula.*

### **Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.**

*A M. T. Akadémia történelmi bizottságának megbízásából írta: Dr. Csánki Dezső. Két kötet. Budapest 1890—1894. 8<sup>o</sup>. XII. és 788. s VIII. és 860. lap. Ára 15 frt.*

A M. T. Akadémia idei nagygyűlésén az ez iránt fölkért bizottság a nagyjuttalom felét Csánki munkájának javasolta kiadni s indítványát a nagygyűlés csak azért nem fogadta el, mert e műben nagyon kevés tér juthatott a formai szépségekkel járó feldolgozásnak, a mit pedig az ügyrend szintén megkövetel.

Kétségtelen azonban, hogy ez a könyv az újabb magyar történetírásnak egyik legbecsesebb alkotása, mely tárgyához képest a rengeteg levéltári anyagot bámúlato gonddal és tájékozottsággal használja fel és szemünk láttára rekonstruálja a Hunyadiak korabeli Magyarországot. Hogy méreteiről némi fogalmunk legyen, álljon itt, hogy

az I. kötetben	26	megye,	197	vár,	253	város,	6.426	helység	s	4.370	birtokos,
a II.	>	12	>	188	>	204	>	6.447	>	3.457	>

összesen 38 megye, 385 vár, 457 város, 12.873 helység s 7.827 birtokos XV. századbéli történetét foglalta össze, holott a munkának még  $\frac{2}{6}$ -e

sincs megírva. Hiszen idáig csak az alföldi és szlavoniai vármegyékkel s a Dunántúl déli részével készült el, s így világos, hogy az eredetileg számításba vett négy kötetben nem is oldhatja meg földadatát. Ennek oka az a nem is álmódott gazdagság, a mit a szerző előtt rendre megnyiló levéltárak mutatnak a középkorbeli magyar helyrajz adatainak föltárásában. Csánki száraz jegyzeteinél ékebben sohasem lehetett még megezőfolni azokat, kik a nemzeti királyok korabeli Magyarországot valami vadonnak, csak alig népesített területnek tartották. Magyarországnak circa 22.000 lakóhelye van; Csánkinak könyve, ha teljes lesz, több mint kétannyi helynevet fog tartalmazni s így nem is készülhet olvasmánynak. Mindenesetre jellemző, hogy Magyarország politikai földrajza a XV. századból bővebben van megírva, mint a XIX.-ből.

Nagyon természetes, hogy egy megjelenésében több évre tervezett statisztikai munkánál Csánki nem kezdhetette összefoglaláson. Nem is akarta mindjárt eleinte az ország általános képét nyújtani, mert az ő nagyarányú és igen eredményes kutatásai a munka íratása közben száz meg száz idáig ösmeretlen adatra vezetnek, miket csak a befejező kötetben lehet kellően felhasználni. Így megyéről megyére halad Minden egyes vármegyének felsorolja XV. századbéli határait, jobbágytelkeinek számát s rendkívül tanulságos és a mai paraszt-socialismus némely okát is megvilágító tájékozást közöl a nagy-, közép- és kisbirtokok, a világi és egyházi jószágok elosztásáról. Egyedül az általános jellemzések a könyvnek stilizált részei s néhol valóságos tanulmányokká szélesednek ki. Azután felsorolja az illető vármegye területén állott várakat, erősségeket és kastélyokat, teljesség kedvéért még a XIV. század második felében szereplőket sem hanyagolván el; mert ha egyikről másikról a XV. században hallgatnak is az oklevelek, valóban használták azokat akkor is.

Műveltségünk történetéhez megbecsülhetetlen adalékok a városokról és mezővárosokról szóló jegyzetek, melyek élénken tanúsítják, hogy minden kis vidéknek meg volt a maga anyagi és — főkép az egyházi intézményeket tekintve — szellemi középpontja. Felsorolja továbbá a helységeket, melyeket Verbőczy Hármaskönyvének I. része 24. címe szerint possessiókra és villákra oszt; ugyanott az 5. §-ban említett praediumokat (pusztákat) csak abban az esetben vette föl, ha előbb vagy utóbb lakott helyek voltak, vagy pedig most már helységek. Nem szakembernek alig lehet fogalma arról a fáradságról, melylyel egy-egy eltűnt helység fekvésének meghatározása jár. Idáig Csánkinál nagyobb szolgálatokat ebben a tekintetben nálunk senki sem tett. Természetes, hogy részletes monographiákban, mint azt Arad történetében Arad-, Zaránd-, Temes- és Krassó-vármegye némely helységénél magam is tettem, a helyszínének s a körülményeknek pontosabb ösmerete mellett holmi igazításokat eszközölni lehet; de ez semmit sem von le

Csánkinak abból az érdemből, hogy annyi ezer helységnek nemcsak nevét mentette meg a feledésből, hanem régi topographiájakat is tisztázta.

Mi volt a XV. század Magyarországa, a nagyközönség is csak akkor látja igazán, ha a Hölczel-Krontowicz-czég kimetszi és közrebocsátja Magyarországnak a Hunyadiak korából való azt a térképét, melyet — a milleniumi bizottság meghagyásából — Csánki Dezső készít. Ezen egymagán több lesz 12.000 névnel s köztük aránylag kevés ismerőse a mai térképek használójának. De meg e nélkül a helységek neveinek azt a törzskönyvét sem lehet elkészíteni, melyet a belügyminiszterium a valaha használatos nevek feltüntetésével néhány héttel ezelőtt rendelt egybeállítani. Csánki ugyanis közli valamennyi helység nevének régi kiírása módját a legvalószínűbb régi kiejtés szerint, a megfelelő mai elnevezéssel együtt. A mellett mindenütt levéltári vagy bibliographiai hivatkozásokkal jelöli meg, honnan vette adatát, úgy, hogy ha a hitetlen Tamásokban feltűnést keltenének a most nemzetiségi területek tősgyökeres magyar elnevezései, a szerzőt a legridegebben ellenőrizhetik. S a helynevek magyarsága egymaga is mily dönthetetlenül bizonyítja, mi volt a középkorban a magyar állameszme, mennyire behatolt az a legeldugottabb hegyszurdokokba is!

Ez eszmének fentartói azonban a birtokos családok voltak, ezek a megyék jellegét inkább megadták, mint a községek. Csánki idáig 7827 családot sorolt fel. Ez a szám azonban túlságosan nagy, a mennyiben egyes családok annyiszor vannak fölvéve, a hány vármegyében birtokuk volt, némelyik tehát tizszer, hússzor is. Végleges számukat csak a befejező áttekintésben lehet megállapítani, mikor a birtokok és birtokosok közt való arány megállapítására kerül a sor. De bizonyos következtetéseket megyénként s vidékenként már is vonhatunk. Így pl. az első két kötet 38 vármegyéjének 13.715 vára, városa és helysége 7.827 birtokos kezében volt s így szemmel láthatólag latifundiális rendszer uralkodott. A birtokok s földesurak közt való viszonzszám (1.75) meglehetősen állandó, megyénként azonban módosul is; így pl. Aradban, Krassóban, Temesben majdnem 4 (vagyis átlag minden családra 4 falu esik) s a legnagyobb (majdnem 5) Valkóban. Mindenesetre realisabb volna a számítás, (mire különben a szerző itt még nem terjeszkedhetett ki) ha a helységek száma mellett a terület nagyságát is pontosan ösmerhetnők. De elég tanulságos, ha felületes számítással is arra az eredményre jutunk, hogy 17 vármegyében a Hunyadiaknak egymaguknak 15 váruk, 19 városuk és 413 helységük, összesen tehát 447 birtokuk volt, vagyis 5455-ből több mint 8%; ha pedig Temest, Aradot és Zarándot vesszük, hol magyarországi (idáig említett) javaiknak 75%-a feküdt, a három megye birtokainak 18%-a az ő kezökben volt. Milyen dynasták pl. Valkóban és a Garayak, Kőrögyiak, Alsániak, Maróthyak és Ujlakyak s itt és mindenütt mily rengeteg vagyon halmozódott fel az egyháziak kezében!

Valóban, nemcsak az adatoknak, hanem a tanulságoknak is egész özönével lep meg bennünket ez a könyv, mely az utóbbi évek legnagyobb érdemű forrásmunkái közé tartozik. Megíratására az adott ugyan alkalmat, hogy a M. T. Akadémia történelmi bizottsága ki akarta egészíteni Teleki József csonkán maradt nagy művét, a Hunyadiak korát. De hiszen Teleki maga csak egy kötetre tervezte a földrajzi részt, melyből Csánki oly arányokban, milyent Teleki korában s a levéltárak elég rendezetlensége idejében még gondolni sem lehetett, több mint száz íven már is két kötetet adott s még körülbelül 3 kötetre lesz szüksége. Ezt a három kötetet, melyből egy csupán Erdélylyel fog foglalkozni, ép oly bizalommal várhatjuk, mint a mily megnyugvást kelthet bennünk, hogy Csánki — szintén Teleki művének folytatása czímén, de teljesen önállóan — a Hunyadiak kora műveltségtörténetének megírására s arra is vállalkozott, hogy Telekinek három kötetes oklevéltárához még néhány kötetre való oklevelet adjon. Akkor azután nem lesz hátra egyéb, minthogy újra megírja a Hunyadiak korát, melyet az ő kutatásai egészen új világitásban tüntetnek föl.

M. S.

### Az Árpádok története.

*Irtá: Sebestyén Gyula. Budapest, Franklin-Társulat. 1895. 8°. 272 lap. Ár 1 frt 50 kr.*

Végre egy könyv, mely az Árpádok koráról igazán a nagy közönségnek van írva; azon nagy közönségnek, mely szakszerűen nem foglalkozhatik a történelemmel, köteteket nem olvashat végig, de másnemű foglalatosságai mellett is örömmel idézi föl a múltak emlékeit, ha ezt a tudomány színvonalán álló, de nem tudóskodó könyv segítségével teheti.

Ezer esztendőből több mint négyszáznak történetét Sebestyén 17 íven mondja el s így eltalálta azt a mértéket, melyet a kereskedő, orvos, ügyvéd, mérnök stb. sem sokalhat. Eltalálta a hangot is, melyen szólania kell; nem a professornak, hanem a művelt társalkodónak hangja ez. A tudós nyugodt tudásával, de követelőzés és szórszálhasonogatás nélkül rajzolja meg a hatalmas korszak képét s kiemeli jellemző tulajdonságait úgy általánosságban, mint részleteiben. Nézeteit sohasem erőszakolja fel, vitás kérdésekkel nem zaklatja olvasóit; az anyagot úgy adja, a hogy a történettudás mai álláspontján adható s a történetnyomozásnak nem menetét, hanem eredményét ismerteti.

Felosztása igen világos. Az első könyvben tárgyalja a pogány magyarság korát, összefoglalva 51 lapon mindazt, a mi Géza vezér koráig a vándorló, majd honalapító magyarok közviszonyairól, különösen pedig mondavilágukról és műveltségökről jellemzetes; a második

könyvben (53—89. lap) a magyar keresztény egyház és királyság megalapításával, tehát Gézával s főkép szent István király nagy alakjával foglalkozik; a harmadik könyvben (91—170. l.) ecseteli a magyar királyságnak a nyugoti és keleti császársággal való küzdelmeit s III. Henriket szembeállítja I. Bélával, majd a királyság európai tekintélyének megalapítóival, szent Lászlóval és Kálmánnal, azután a görög császárság ellen való küzdelemmel s végre a magyar királyság hőskorának mondavilágával ösmertet meg. Végre a negyedik könyvben az aranybulla, IV. Béla s a mongol-hadjárat s az utolsó Árpádok korát rajzolva röviden, de határozott vonásokban és szemléltetve vázolja az Árpádok korabeli műveltséget. Az egyes fejezeteket rövidebb szakaszokra osztotta s ezzel is könnyítet a nem sok idővel rendelkező olvasón.

Sebestyén könyve a legjobban megírt magyar művek közé tartozik, melyet önállóság, tudomány, szellem s jó irály jellemez. Mivel megérdemli, kétségkívül sokan is fogják olvasni s hatása nagyobb lehet, mint akárhány terjedelmesebb műnek. Óhajtjuk, hogy a szerző hasonló arányban és szerencsével dolgozza ki a még hátralevő hatszáz esztendő történetét is, a miben idáig is csak körülményeinek változása akasztotta meg.

M.

### Vadnay Károly.

*Irta: Dr. Boros Gábor.*

Ez az életrajz a dr. Kőrösi László szerkesztésében megjelenő „Kortörténeti könyvtár“ XII—XIV. füzetét teszi. Budap. 1895. K. 8<sup>o</sup>. 266. l. Elöl Vadnay arczképe. A terjedelmes életrajz a legrokonszenvesebb magyar írók egyikének életét és működését egész az apró részletekig elénk tárja s tevékenysége minden ágát felöleli. Jellemzi mint ifjút, forradalmi harczost, elbeszélés- és regényíró, mint kritikust és dramaturgot, mint az irod. társaságok tagját, a közélet munkását s mint a legjótékonyabb hatású és legszeretreméltóbb szerkesztők egyikét, ki mint ilyen, számos író, vezetőt be a magyar irodalomba. A ki ismeri Vadnayt s e sorok írója is azok közé tartozik, nem fog csodálkozni azon a részletes és rokonszenves rajzon, mely e könyv mondhatni minden sorában elétűnik, nem fog csodálkozni a gondosságon, melylyel Vadnay egész munkásságán végig megy s dicséretére mondható, hogy valóban mindent ismer és mindent olvasott, a mit Vadnay írt s tanulmányozta a kort és egyéneket, kikkel érintkezett, miközben jegyezzük fel egy tévedését is a 34/35. oldalról, midőn azt mondja Petőfiről, hogy a Hölgyfutár-ba ő is irogatott s Vadnay az ott megjelent „Őszi éj“ cz. költeményét félórával a lap megérkezése után már nagyban szavalta. Az utóbbi mindenestre igaz, az előbbi nem lehet való. A gondosság, melylyel szerző dolgozik, okozza, hogy művének bibliographiai érdeme is van az irod. történeti mellett s természetesen mi is csatlakozunk az utolsó sorokban kifejezett óhajtáshoz Vadnayról: „vajha mentül tovább gazdagíthatná irodalmunkat s közmívelődésünket.“

F.

## K ü l ö n f é l é k .

**Zichy kaukázusi expedíciójáról.** A szakosztály elnöke, mint helyettes szerkesztő, május 26-án egy levelező-lapot kapott dr. Szádeczky Lajos szerkesztő-titkártól, 16-áról keltezve Elboruz ezüstbányából, a mely szerint: „Az Erdélyi Múzeum máj. füzete megjelenése napján (15.) értünk a legfehérebb Kaukázus főgerinczéhez, Elboruz aljába, a karacsajok földjére. Bizony szegény atyánkfiait jól felszerítették, feljebb ember már nem lakik. Ott a kövek között nyomorognak. Jobb dolguk van a völgyekben lakó kabardoknak, abazáknak, szabzikeknek (együttesen cserkeszek), a kiknek azonban csak töredéke maradt itt, leveretésök után sok százezer kivándorolt. Elég dolgot ad nekünk a maradék is. Vasúton, posta-kocsin, trojkákon rohanunk egy hét óta a Kubán torkolatától a forrásáig; a sok birkahústól már már bégetünk, a sok csájivástól hevül a vérünk s honfájdalomtól elszorul a szívünk, mert Magyarországnak még hírért sem halljuk. Még levelet sem láttunk senkitől. Még 2—3 hét múlva érünk Tiflisbe, a hol megpihenünk.“ Ugyanő május 28-án levelet kapott Georgijewsk-ből (V. 21. kelettel) Szádeczkytól, a melyből a következőket közöljük: „A nagy rohanásból, melyet az Elboruz nyugati oldalán lakó cserkeszek között elkövettünk, egy nyugalmas félnaphoz jutván a Kuma partján, küldök neked az Erd. Múz. számára egy cikkecskét . . . . . Nagyszerű útunk volt a régi Cserkeszföldön. Egy hétig bárányhússal éltünk, földön háltunk, kabard burkáinkban mosott zápor és jégeső, de volt bőven banderium és kabard vendégszeretet is. Holnap megyünk Madsar-ba. Azután az Elbrúz keleti lábához Nagy-Kabardájba, junius elején Tiflisbe stb. Ma a samarkandi (bokharai) tarkabarka kaftános szentpétervári követséggel utaztunk együtt, kölcsönösen megbámulván egymást. Üdvözöltettük az emirt, a kit júliusban meglátogatunk . . . . . Pompásan utazunk, jó kedvvel és egészséggel. Holnapra 150 km. van kilátásban. Itt már a teve-regioban, rengeteg síkságon vagyunk . . . . . Szeretettel üdvözöl mindnyájatokat vándor nomád kartársad Szádeczky Lajos.“ Az Isten vezérelje és hozza vissza őket szerencsésen!

**Hasdeu** „Strat si substrat“ tanulmányát e folyóiratban Veress Endre tagtársunk, a Bud. Szemlében pedig Marczali Henrik kemény, de igazságos kritikában részesítették. E bírálatokból megtudtuk, mennyire ferdíti Hasdeu politikai rögeszméinek érdekében a historiát. A munka nyelvészeti oldalára azonban egy bíráló sem tett megjegyzést. Veress zárójelben annyit jegyzett meg, hogy Hasdeu „nagy tudományú nyelvész.“ Hogy ez a nagy tudomány a nyelvészet terén miben nyilvánul, megtudhatjuk Oblak V.-tól, a ki az „Archiv für slavische Philologie“ XVI. 310—311. lapján megbírálja a munka nyelvészeti oldalát. Hasdeu szerint ugyanis a bolgár nyelv tulajdonkép lengyel — román elemekkel; szerb-horvát cseh nyelv — román elemekkel s a sloven

(új-szlóven) „ein von den Magyaren nach westen gedrückter polnischer Stamm“, mert van nasális vokálisa. (!) Ilyen szarvashibák után jól jegyzi meg Oblak, „was alles von einer bedeutenden unkenntniss der historischen entwickelung der slavischen sprachen und lebhafter phantasie zeugt!“ Hasdeu-nak, mint oláh nyelvésznek minden „nagy tudománya“ mellett is már az oláh nyelvészkedés érdekében is legalább a slavistika abc-jét kellene tudnia. De hát Romániában egytéli tanszékkel és hazafiaskodással a legjobban lehet nyelvészkedni és történetet írni.

(ch—s.)

**Veress** Endre tagtársunk az egész május hónapban a lengyelországi levéltárakat kutatta. Krakkóban és Varsóban rendkívül sok dolgot talált, mert két olyan levéltárt talált, a hol magyar még nem járt. Közel száz erdélyi — közte 20 magyar nyelvű — okíratot másolt le s Krakkóból Bécsbe, hol most a történelmi seminarium tagja, még 22 kötetet küldenek hozzá átkutatás végett. Varsóból Varmióba és Dantzigba ment az ifjú történetíró, ki annak idejében szakosztályunkban is be fog számolni kutatásainak eredményeiről.

**Milleniumi történet.** Az Athenaeum r.-társulat kiadásában megjelenő „A magyar nemzet története“ című tiz kötetes nagy munkának 24—27. füzete hagyta el a sajtót. Ezekben a második kötet első könyve („Küzdelem a nemzeti függetlenségért“) befejezést nyer és megkezdődik a második könyv, melynek főcíme: „Szent László és Könyves Kálmán kora.“ Marczali Henrik lehetőleg kimerítően tárgyalja a magyar királyság első évtizedeinek történetét, egész csoportját mutatva be az eddig ismeretlen adatoknak. Az utóbbi két füzet is tele van aynyi érdekes rajzzal és kép-ábrázolattal, hogy a füzeteknek majdnem minden lapjára esik egy-egy kép. Pompás műmelléklet: Székely Bertalan „László király Horvátország meghódítása végett átkel a Dráván“ című nagyszabású falfestményének színes hasonmása, a pécsi székesegyház Imre herceg kápolnájának falán levő eredeti után. Ezt a képet tartják a hírneves festőművész legszebb alkotásának a pécsi templom magyar történelmi tárgyú képei között. Gyönyörű fényomatú műmelléklet a pécsi székesegyház belsejét tünteti fel. Erre a korszakra vonatkozólag közölve vannak Thuróczi krónikájának és a bécsi képes-krónikának ősrégi képei, valamint több szép tájkép történelmi helyekről. Így Dörre Tivadar eredeti rajza után: „A tihanyi apátság, a régi remete lakásúl szolgáló barlanggal“; Kimnach Lászlótól „Szegzárd látképe“; Demjén Zoltántól „Dömös“; „Mogyoród“; Székely Aladártól „A meszesi kapu“; „A kerlési halom“; „A Sajó völgye“. A 26—27. füzetekben Marczali Henrik folytatja Szent László királyságának történetét, ismertetvén László király törvényhozását, Horvátország meghódítását, a székelység történetét és a kunok betelepítését és megkezdi Kálmán és Álmos korának, valamint a keresztes hadjárat történetének ismertetését. A 26-ik füzethez csatolt műmelléklet a hírneves Gutkeled-biblia egy



lapjának hasonmása, melynek iniczialéja Mózes prófétát ábrázolja, midőn a Sinai hegyen az Úrtól átveszi a tizparancsolatot. Az inicziale rendkívüli finom megrajzolása, különösen pedig élénk színvegyülete egyaránt becsessé teszi ezt az ősrégi irodalmi műemléket. Másik műmelléklete a Tihanyi altemplom belsejét mutatja be I. Endre síremlékével Dörre Tivadar eredeti rajza után. A 27-ik füzethez két ősrégi magyar kódex hasonmása van csatolva, u. m. „Kézai Simon krónikájának első lapja“ szövegolvasással és szövegfordítással és „A halotti beszéd és könyörgés“, színes hasonmása betű szerinti olvasással, akkori és mostani kiejtés szerinti szöveggel. Ezekben a füzetekben is reprodukálva vannak a bécsi képes krónikának, a Thuróczy-féle krónikának erre a korra vonatkozó képei és Szent-László I. törvénykönyvének hasonmása a bécsi udvari könyvtár XV. századbeli codexéből. Igen érdekes az a két kis kép is, mely Herrad lausbergi apátnő „Lustgarten“-je után a XI. és XII. századbeli zsidókat és izmaelitákat ábrázolja, valamint a horvát nemzeti dinastia korabeli oklevéltöredékek hasonmása. Egyes füzet ára 30 kr.

Dr. Mázy Engelbert hézagpótló munkát indított meg „Általános paedagogia, különös tekintettel a középiskolai tanárvizsgálati követelményekre.“ Nagyon, de nagyon régen érezik tanárjelöltjeink egy oly kézikönyv hiányát, melyet vizsgálatra való készülsők alkalmával sikeresen felhasználhatnak. Ezen óhajt segíteni dr. Mázy, a ki művét a tanárvizsgálati szabályzat követelményei szerint írja. Az első füzet a paedagogiai alapfogalmakat tárgyalja, ezt követni fogja a testi, értelmi és erkölcsi nevelés. Ajánljuk az érdeklődők figyelmébe. Ára ?

**Verne Gyula összes munkáinak** egyedül jogosított képes magyar kiadásából, melyről már ismételten megemlékeztünk, a 6—10. füzeteit küldte be a Franklin-Társulat. A „Rejtelmes sziget“ végét közli Szász Károly és az „Utazást a holdba“ Gaal Mózes új fordításában. Az eredeti díszkiadások nagyszámú és művészi kivitelű fametszete magyarázza bennük a regényes és megkapó események sorát. Ez új olcsó kiadás egy egy füzetének ára 20 kr., bármely hazai könyvereskedésben.

**Az Athenaeum Képes Irodalomtörténetéből** (szerk. Beöthy Zsolt) megjelent a 33-ik füzet. Ebben Rákosi Jenő befejezi a 40-es évek drámai irodalmáról kezdett caikkét, itt Hugo Károlyról, Obernyikről és Kúthyról szólván részletesebben. A 2-ik cikkben Baráth Ferencz, Kossuth Lajos mint szónok és író cím alatt áttekinti a magyar politikai szónoklat történetét, aztán Kossuthal kapcsolatban egész korpépet rajzol, elkíséri hősét a száműzetésbe is, vázolja amerikai diadalútját, londoni és olaszországi működését stb. A 3-ik cikkben Vadnai Károly A forradalom költészetéről ír, melynek maga, még mint gyermek-ifjú, karddal állt szolgálatában s a melyből újabban annyi érdekes jellem-

és korképet alkot. Itt a cikknek csak első fele van. A füzet ezuttal is gazdagon van illusztrálva: arczképek vannak Hugó K., Kossuthról (3) és Sárosyról, továbbá Kossuth szülő- és turini lakóháza, egy-egy allegorikus kép Kossuthról és 1848. márcz. 15-ről (egykorú rajzok után). Az 1848-iki országgyűlés megnyitása, Sárosy Aranytrombitájának első lapja; külön mellékletül pedig: Petőfi és nejének arczképe s a Nemzeti dal, a szabadsajtó első terméke. A díszes vállalat a legközelebbi két-három füzetben már be lesz fejezve. Egy-egy füzet ára 40 krajczár.

## Folyóiratok.

— A „*Budapesti Szemle*“ juniusi füzetében kimutatja *Vámbery Ármin*, hogy az örmény kérdésben, mely ma-holnap külhatalmak tényleges beavatkozását vonja maga után, nem annyira a törökök, mint az örmények hibásak, mert túlzott forradalmi eszméket táplálnak. *Concha Győző* tanulságosan mutat rá „A társadalomról“ cz. cikkében ennek mai kóros állapotára s kifejti okait is. *Szabó Jenő* „A refectiákról“ cz. alatt a vízi verseny-refectiák megszüntetésének szükségét bizonyítja be. *Kováts J. János* Loti regényének („Izlandi halász“) fordításából adja a harmadik közleményt. *Gr. Zichy Géza* két költeményét közli. *Vargha Gyula* Sully-Prudhomme egyik, sikerült versét fordítja le. *Horváth Cyrill* „Codexeink Mária-költészetéhez“ cz. alatt a Tihanyi-, Érdy-, Teleki- és Kazinczy-codexek Mária-legendáit külföldi forrásokkal hasonlítja össze. *Sz. J. A* bosnyák vasúti politikát ismerteti. *König Gyula* Helmholtzról és a jelenkori német tudományosságról cikkez. — *Emersont* méltatja, kinek essayit („Az emberi szellem képviselői“) a múlt évben fordította le *Szász Károly*. Az *Értesítőben* *Matlekovits Sándor* Magyarország államháztartásának történetét, *Tóth Béla* a magyarság szálló igéit, *Jancsó Benedek* Román politikai és történelmi tanulmányait, *Dékány Mihály* a mezőgazdasági munkás kérdését és *Érdújhelyi Menyhért* Újvidék történetét ismertetik.

— Az „*Akadémiai Értesítő*“ májusi füzete az akadémia ügyeivel foglalkozik. Tartalma az Akadémia 1894. évi munkásságáról, a pályázatok eldöntéséről, az egyetemi hallgatók részére kitűzött jutalmakról, valamint az akadémiai választásokról szóló jelentések, az Akadémia jutalomtétellei.

— A „*Magyar Nyelvőr*“ májusi számában *Szimnyi József* folytatja „Hogy hangzott a magyar nyelv az Árpádok korában“ című tanulmányát s kimondja „hogy az Árpádok korabeli magyar nyelv hangzása a mostanihoz sokkal közelebb állott, mint eddig hittük.“ *Melich János* folytatja a német vendégszók közlését, *Tóth T. Albin* az alanytalan mondatokról, *Kiss Ignác* a Faludi Ferencz nyelvéről szóló értekezések folytatását közli. *Schmidt Győző* „Több alaposságot!“ cz. alatt „A Jordánszky és Érdy codex“ cz. tanulmányra tesz észrevételeket. Helyreigazítások, magyarázatok, kérdések és Feleletek.

— A „*Századok*“ májusi füzetében *Kropf* Lajos angol jelentések nyomán ismerteti Egervár eléstét és az 1596-i keresztési csatát. *Gr. Wilczek* Ede hű képét adja az Anjou-korbéli magyar tengerésznek (III. közl.) *Ráth* György befejezi két, XVI. századbéli kassai plébánosról szóló értekezését. A Történeti Irodalom Lukács Móricznak Gyulai Páltól kiadott munkáit és Mandello Gyula dr. jogtörténeti tanulmányát (Anglia királyi igazságszolgáltatása a XI—XIV. században) ismerteti. A Tárczában a szerkesztő *gr. Zichy Jenő*nek elútazása előtt az országos kaszinóban tartott felolvasását közölvén, majdnem bizonyosnak állítja az expeditio sikertelenségét. Hát jósolni sok mindenfélét lehet, de egy ily nagyobb expeditio balsikerét előre megmondani kissé elhamarkodott dolog.

— A „*Hadtörténelmi Közlemények*“ második füzetében folytatja *Kiss* Lajos pályadíjjal kitüntetett munkájának, „A rigómezei hadjárat“-nak a közlését. *Schikofszky* Károly befejezi a pozsonyi hídfőnek 1809-beli védelméről szóló cikkét. *Dr. Komáromy* András „A bujdosók történetéből“ cz. alatt 1673—1675. évekhez közöl adalékokat. *Gömöry* Gusztáv a Dunán való átkeléséről a legrégibb időktől kezdve cikkez. *Vághó* Ignác a „*Mars Hungaricus*“-t ismerteti, mely kézirati munkáját a híres Eszterházy Pál nádornak *Bubics* Zsigmond fedezte fel s közölte legújabbán. A Tárczában és a Hadtörténelmi okmánytárban több érdekes történeti apróság van. *János főherczeg* arczképe és egy a *Mars Hungaricus*ban levő eredeti tollrajz (az eszéki hídfő 1664-ben) hasonmása díszesítik a csinos és gondosan szerkesztett füzetet.

— A „*Történelmi Tár*“ április 1-én megjelent vaskos füzete ismét több, érdekes adattal gazdagítja történetirodalmunkat. — *A—A.* „*Brandenburgi Katalin és a diplomácia*“ cz. alatt a brandenburgi választónak *Bethlen* Gábor halála után Katalinnal való levelezéseit közli. *Beke* Antal az erdélyi káptalannak gyulafehérvári adalékok levéltárában levő okleveleket ismerteti. *Áldásy* Antal a vatikáni levéltárból tesz közzé regestákat. *Reizner* János a gróf Esterházy-család pápai levéltárában őrzött czéhlevelekkel ismertet meg. *Szilágyi* Sándor a Rákóczyak levéltárából ad több, 1629-beli oklevelet. *Barabás* Samu Zrínyi György birtokainak 1592-i becslését közli. A Művelődés történeti Adatokban Arad- és Zaránd megyéről, az aknákról való deputátiókról stb. találunk jellemző adatokat.

— A „*Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*“ márczius-áprilisi füzetét *Fest* Aladár nyitja meg „*Fiume kereskedelme a középkorban*“ cz. befejező közleményével. *Thallóczy* Lajos a magyar pénzügyi kezelés történetét XIV—XVI. századbéli adatokkal érdekes világitásba helyezi. Különösen figyelemre méltó egy, általa közölt XVI. századbéli róvás. Az Adatokban több, eléggé fontos apróság van. (Az ónodi várhoz tartozó jobbágyok összeírása a XVII. században, közli *József főherczeg*; *Tormay* K. statisztikai táblái 1845—1847. stb. stb.)

— A „*Magyar-román Szemle*“ 4. számában *Márki* Sándor a vallásunió kérdésében a múlt században lefolyt mozgalmat írja le. *Moldován* Gergely a magyarban levő román, továbbá a románban levő magyar szavakat közli. Ugyanő befejezi *Sinkay* György életéről és munkáiról szóló cikkét. *Putnok* Miklós a román népköltészetben levő classicus elemekről ír. *Moldován* Gergely

a román nép, hitvilágából közlő jellemző vonásokat. Az „Élősdiek“ fordítás *Alexi György*től. *Lukács* György „Egy jeles román kritikus“ cz. alatt *Titu Maiorescu* működését ismerteti és bírálja. *Marosán* Viktor az avas és avasi népszokásokról ír. Irodalmi Szemle rekeszti be a változatos tartalmú folyóiratot.

— Az „Erdély“ 3—4. száma első lapjain *Csató* Jánost méltatja *Varró* László dr., *Szádeczky* Lajos dr. „Székely történetek és históriák“ cz. felolvasását közli, melyet Udvarhelyt márcz. 23-án tartott. *Györke* Lajos a fogarasi havasokból tár elénk vonzó képeket. *Buda* Ádám a hátszeg-vidéki havasok legszebb pontját írja le. *Téglás* Gábor a szászvárosi havasokra tett kirándulásról számol be. Irodalom, Egyesületi élet, Fürdőügy zárják be a csinos kis füzetet, melynek lapjait *Csató* János arcképe, a fogarasi és szászvárosi havasokból, valamint a korondi fürdőből való képek ékesítik.

— Az „1848—49. Történelmi Lapok“ 9. számában *Nagy* Bándor, majd *Hegyesi* Márton Bem hadseregének létszámával foglalkoznak. *Hoffmann* Adolf a tápió-bicskei csatából mond el érdekes epizódot. *Darkó* Lajos a Sánta huszárra vonatkozólag említ fel új adatot. *Velics* Károly az 1849-i eseményekről tett jegyzeteit teszi közzé. Halálozások. Különlék. A 10. számban *Hegyesi* Márton eddig ismeretlen adatokkal állapítja meg az erdélyi hadsereg létszámát. „Arad bombáztatásának kezdete“, részlet *Márki* Sándor nagy művéből (Aradvármegye és Arad sz. kir. város története. II. k.) *Velics* Károly folytatja jegyzeteit. Halálozások. Különlék. A füzet első lapján dr. *Éder* József hadnagy, jelenleg székesfehérvári orvos jól talált arcképe áll.

— A „Protestáns Közlöny“ 15. és 16. számában *Márki* Sándor érdekes adalékokat közlő Aradvármegye protestánsairól az erdélyi fejedelmek korában. A 18—21. számaiban *Török* István nem épen jelentéktelen egyháztörténeti adatokat közlő, melyek 1737-évtől 1764-ig terjednek.

— A „Protestáns Szemle“ 5. füzetét *Pokoly* József befejező közleménye nyitja meg „A magyar prot. egyházak vagyoni jogi viszonyai az 1790—91. XXVI. t.-czikkig“ cz. alatt. *R. L.* a chicagói vallás-congressust ismerteti. *Paulik* János a halhatatlansági eszme történetével foglalkozik. Irodalmi Szemle, Társasági ügyek.

— A „Sárospataki Lapok“ 19. és 20. számában *Mitrovics* Gyula folytatja magvas tanulmányát, mely „A polgári házasság törvényei, párhuzamban az eddigi házassági joggal“ címet viseli.